

GERBIAMIEJI SKAITYTOJAI,

Sausio 13-osios trisdešimtmetis. Trisdešimt metų apgintai laisvei ir nepriklausomybei. Ar gebame ir gebėsime išsaugoti autentišką istorinio lūžio atmintį? Ar deramai suvokiame žuvusiųjų aukos vertę? Ar esame viską išsiaiškinę, kas anuomet vyko „šiapus, anapus ir virš barikadų“? Apie Nepriklausomybės apgynimo – Laisvės gynėjų – dieną Nepriklausomybės Akto signatarų Romualdo Ozolo ir Irenos Andrukaitienės liudijimai, nuotraukose įamžinta žmonių drąsa, ryžtas ir meilė Tėvynei. Praėjus penkiolikai metų nuo tų dienų Romualdas Ozolas dalijosi nerimu dėl deramai neišprasminotos Sausio 13-osios atminties tautos sąmonėje: „/.../ apie patriotiškiausią ir dramatiškiausią mūsų naujosios istorijos dieną neturime nei romanų, nei apysakų, nei valstybinio lygmens tyrimo“ (p. 47). Dar po penkiolikos metų Irena Andrukaitienė atliepia: „Tų lemtingų dienų istorija dar ne iki galo parašyta.“ (p. 79)

„Mūsų didžiųjų“ puslapiai skirti diplomatu ir poetui Oskarui Milašui. Istorikė Vilma Bukaitė pateikia šios neeilinės asmenybės lietuviškos tapatybės paieškas, jo tarnystės Lietuvos valstybės reikalui epizodus. Skaitytojas turės galimybę pažinti net tik pirmąją Lietuvos diplomatinio atstovo pareigų vykdytoją, bet ir žmogų, kuris toli gražu ne lituanofiliškoje aplinkoje sugebėjo Prancūzijai ir pasauliui pristatyti Lietuvos valstybę, jos istoriją ir kultūrą.

„Faktų ir įžvalgų“ skyriuje aktyvus mūsų bendradarbis Juozas Žilys pristato prezidento konstitucinio instituto atkūrimo idėjų raidą, iniciatyvas, kilusias diskusijas ir sprendimus nuo 1988 metų iki Aukščiausiosios Tarybos pirmininko rinkimų 1990 m. kovo 10 d. Pateiktas dokumentuotas pasakojimas, kuris bus tęsiamas ir kitame žurnalo numeryje, ypač aktualus, kai netyla diskusijos apie politinės lyderystės vaidmenį nepriklausomos Lietuvos atkūrimo vyksme.

Vilnius kaip senosios ir modernios tautinės valstybės jungtis – svarbus ir įdomus klausimas, ir ne tik akademine prasme. Kultūros istorikė Rasa Čepaitienė atkuria modernios tautinės valstybės kūrėjų pastangas Vilnių lituanizuoti, pagrįsti politines ambicijas į Vilnių kaip tautinės valstybės sostinę.

„Mąstymuose“ – Almanto Samalavičiaus svarstymai apie akademinės laisvės suvaržymus pasaulyje ir Lietuvoje, verčiantys sunerimti ir klausti: ar orveliško pasaulio vaizdiniai netampa realybe? Pastarojo meto valdančiųjų pastangos įvesti totalitarinę minčių kontrolę („virtualus patrulis“, siūlymai išplėsti neapykantos kurstymo ar diskriminacijos požymius) kėsina į asmens konstitucinių teisių garantijas, grasina Lietuvos valstybingumo pamatams. Būtinai piliečių budrumas ir politinis susipratimas, kad šios „laisvinimo“ iniciatyvos netaptų gyvenimo realybe.

„Pristatymuose“ – Romualdo Ozolo filosofinio ir kultūrologinio palikimo dalis, sugulusi į Rinktinių raštų antrąjį tomą, pavadintą „Filosofija ir kultūra“. Jame kultūrologinės pasiskaitos, „bandymai rašyti disertaciją“, į Sąjūdį vedę chrestomatiniai tekstai. Antrojo tomo puošmena – Lietuvos kultūros šviesulių portretai.

Perskaitykime Ozolą. Jo palikime raktas į savęs ir mus supančio pasaulio supratimą.

Redakcinė kolegija

MŪSŲ DIDIEJI

VILMA BUKAITĖ

Lietuvos nacionalinis muziejus

OSKARAS MILAŠIUS: IEŠKOJĖS TĖVYNĖS – RADEŠ LIETUVĄ

Būna žmonių, anksti atplėštų nuo Tėvynės. Išaugusi iš vaikystės prisiminimų, tėvų pasakojimų, svajonių, nepasiekiamų idealų, ji tampa panaši į saulės apšviestąją Hiperborėją, ji mylima nesiartinant. Būna ir tokių, kuriems nelemta rasti Tėvynės, bet lemtingosios jų gyvenimo šalys tampa tvirta savasties dalimi. Šių kuklumas, netobulumas, netgi patirti nusivylimai neužgožia stipraus dvasinio ryšio. Rusijos, vėliau – Lietuvos, Prancūzijos pilietis, prancūzų ir lietuvių rašytojas, subtilaus žodžio meistras Oskaras Milašius (Oscar Vladislav de Lubicz-Milosz) po Pirmojo pasaulinio karo tvirtai, iki pat mirties, susiejo savo likimą su Lietuva.

„O Namai, Namai, kodėl man leidot iškeliauti, kodėl nesudraudėte manęs?“¹

Būsima menininkas ir diplomatas gimė 1877 m. gegužės 28 d. Čerėjos dvare, netoli to paties pavadinimo ežero ir miestelio, „tarp ežerų, miškų, pelkių ir jų pablyškusių vaikų“², istorinėse Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse (dab. Vitebsko apskritis, Baltarusija). Jo prosenelis Juozapas Liubičius-Božavolia-Milošas gimė Serbinų dvare (dab. Kėdainių raj.), tačiau XVIII a. pabaigoje išsikėlė į Čerėją, ten tapo ši kraštą tris šimtmečius valdžiusių Sapiegų žemių administratoriumi, dalį jų pats įsigijo. Greičiausiai įsikurdamas ir pasta-tydino medinį U formos dvaro rūmų pastatą³, kuriame gimė proanūkis. Šeima didžiavosi garbinga kilme, senu Liubičo herbu su sidabrinio ir auksiniu kryžiais ir pasaga mėlyname fone. Senelis Artūras, 1825 metais gavęs sertifikatą, kad bajorystė ir šis herbas protėviams buvo suteiktas dar XII amžiuje, dalyvavo 1830–1831 metų sukilime. Vienintelis Vladislavo Milošo ir Marijos Rozalijos Rozental sūnus augo, klausydamasis tėvo pasakojimų apie giminės istorinę tėvynę.

Šeimoje truko harmonijos ir artumo, tačiau tėvai anksti pajuto vaiko imlumą kalboms ir kūrybingumą. Dar neturėdamas dvylikos, Oskaras kartu su tėvais pirmą kartą atvyko į savo gyvenimo miestą Paryžių. Jame iš pradžių mokėsi Žonsono de Saji licėjuje. Dabar jis – vienas didžiausių Prancūzijoje, o 1889 metais tai buvo nauja, tik penkerius metus veikianti, už privačias mecenatų lėšas pastatyta mokykla, kurios mokinių skaičius artėjo prie 1500. Licėjus priimdavo ir vaikų iš užsienio⁴. Aplink imponantišku pastatu garsėjantį licėjų Paryžiaus pietryčiuose ėmė sparčiai dygti pasiturinčių ir turtingų šeimų namai. Vaikus mokė puikūs pedagogai, tarp jų ir Prancūzijos viešojo švietimo inspektorius, istorikas, sociologas Eduardas Peti (Édouard Petit), į kurio namus O. Milašius persikėlė iš moksleivių bendrabučio.

Pirmieji mėnesiai svetimame mieste, dar nemokant prancūzų kalbos, buvo patys sunkiausi, vėliau jau sekėsi daug lengviau, ypač domino kalbos ir literatūra. Uždaras, paslaptingas paauglys nemažai laiko praleisdavo skaitydamas knygas, vaikščiodamas, prisimindamas gimtuosius namus. Mėgdavo pasiklausti E. Peti namų salone vykdavusių diskusijų apie prancūzų visuomenę, literatūrą, istoriją. 1896 metais baigęs licėjų, O. Milašius gavo Prancūzų Aljanso Didįjį sidabro medalį, skiriamą gabiems licėjų absolventams užsieniečiams. Iki 1899 metų studijavo aukštojoje Luvro mokykloje ir Rytų kalbų institute⁵.

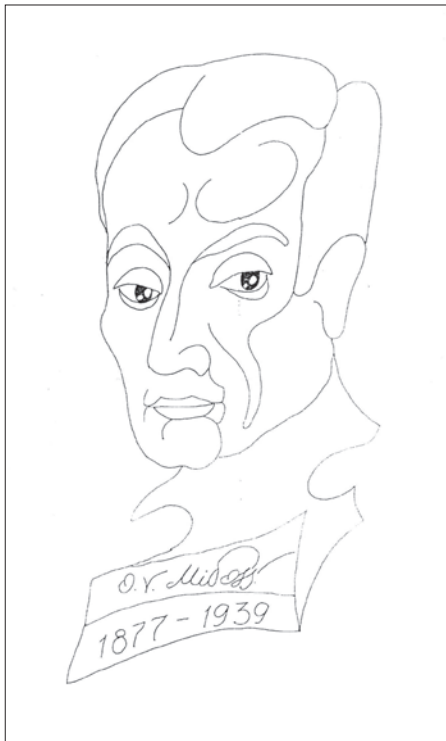
¹ Ištrauka iš O. Milašiaus eilėraščio „Nemiga“. Vertė Valdas Petrauskas.

² Laiškas K. Larondui, 1917 04 25 // Milašius O. Laiškai. Vilnius, Žara, 2020, p. 188.

³ Charbonnier A. Milosz, l'étoile au front. Paris, Dervy, 1993, p. 22.

⁴ Prieiga per internetą: https://fr.wikipedia.org/wiki/Lyc%C3%A9e_Jan-son-de-Sailly.

⁵ Abi aukštosios mokyklos veikia ir dabar. Rytų kalbų institutas tapo Rytų kalbų ir civilizacijų institutu, jame dėstoma ir lietuvių kalba.

Gražinos Didelytės-Abaravičienės (?) piešinys iš sovietmečiu mašinraščiu spausdintos Oskaro Milašiaus poezijos rinktinės

Vaikštinėdamas po didingus Prancūzijos valdovų rūmus domėjosi meno istorija, archeologija, senąją raštiją, antropologija, civilizacijų istorija. Rytų kalbų institute gilinosi į senąją asirų, hebrajų, graikų, romėnų raštiją. Tokios akiratį praturtinančios, specializuotos studijos, regis, turėjo nukreipti jauną žmogų į Luvro muziejaus saugyklas arba prie raštijos paveldo vertimų, tačiau nuo licėjaus laikų nuolat stiprėjanti kūrybos trauka didžiumą energijos skatino skirti skaitymui ir rašymui.

O. Milašius laisvai mokėjo ne tik gimtąją lenkų ir prancūzų, kelias senąsias kalbas, bet ir vokiečių, anglų, rusų, italų, ispanų¹, taigi jam vėrėsi didžiulis originalo kalba skaitomos literatūros pasaulis. Ypač mėgo Servanteso romaną apie Don Kichotą, XIX amžiaus vokiečių, britų ir prancūzų poeziją – tiek jau spėjusius tapti klasikais Johaną Volfgangą Gėtę (Johann Wolfgang Goethe) ir Frydrichą Šilerį (Friedrich Schiller), Džordžą Baironą (George Byron), tiek neseniai mirusius Artūrą Rembo (Arthur Rimbaud), Polį Verleną (Paul Verlaine), ypač – Alfonsą de Lamartaną (Alphonse de Lamartin). Jaunuolis mėgo teatro spektaklius, daug laiko praleisdavo kavinėse ir literatų salonuose.

„Savo paties senelis ir anūkas“²

Perskaitytos knygos, miesto paveldo lobynas, kultūros renginių gausa, pokalbiai su bendraminčiais meno žmonėmis ir literatais, turtingas vidinis gyvenimas dar gimnazijoje įkvėpė O. Milašių kurti. 1899 metais pasirodė pirmoji jo knyga – „Nuopolių poema“. Iki 1918 m. pabaigos spėjo išleisti net vienuolika, tarp jų misteriją „Migelis Manjara“, pjeses „Mefibosetas“, „Saulius iš Tarso“, romaną „Meilės įšventinimas“ (dar vienas, „Zborovskiai“, liko nebaigtas), anglų, vokiečių, rusų ir lenkų poezijos vertimų rinktinę. Mokslo ir studijų metais jaunas poetas suformavo rafinuotą, mitologinių ir literatūrinių aliuzijų turtingą prancūzų kalbos stilių, lėmusį jo kūrybos išskirtinumą, vietą prancūzų literatūros istorijoje ir nedidelį, tačiau ištikimą subtilių gerbėjų ratą.

1902 metais O. Milašius grįžo į Čerėjos dvarą, kuriame gyveno apie ketverius metus, nors keletą kartų buvo išvykęs į Vakarų Europą ar Rusijos miestus. Per Paryžiuje pragyventus metus jis dar labiau atitolo nuo savo tėvų ir gimtųjų vietų. Visų trijų Milošų šeimos narių savitumas, charakterio ir pasaulėžiūros skirtumai trukdė bendrystei. Rašytojo laiškuose draugams – prieštaringi, dažnai melancholiški pasakojimai iš gimtinės: „Čia būti mane verčia per keturias dešimtis metų apleisti reikalai, ir visas materialusis jų svoris užgulė trapius mano *Geisterseher* pečius. Vasarą jodinėju ir kuriu tūkstančius eilių, žiemą važinėju rogėmis ir, rūkydamas pypkę, iš naujo skaitinėju Kantą, Schopenhauerį ir Platoną. /.../ Galima priprasti prie visko; svarbiausia – kuo mažiau paisyti to, kas vadinama realybe. /.../ Tai įsivaizduokite mano gyvenimą senutėliame dvare (trijų šimtmečių senumo) tarp gūdžių miškų ir ežerų, su arkliais, katėmis ir knygomis“, „Išvystumėte šalį, kurios užsieniečiui neįmanoma įsivaizduoti: tai purviniausia, liūdniausia ir šalčiausia šalis žemėje, Šiaurės kraštas. /.../ Deja, giminės namai labai seni ir tušti, /.../ o dabar aš, labiausiai nepraktiškas žmogus pasaulyje, turėsiu atstatyti dvarą ir pataisyti reikalus. /.../ Tokia šalis, kurios

¹ Iš prisiminimų apie Oskarą Milašių // Petras Klimas: visada ieškojau Lietuvos. Sud. V. Kavaliauskas. Vilnius, Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2017, p. 153.

² Laiškas K. Gausui, Dinaras, 1916 09 25 // Milašius O. Laiškai, p. 78.

valstiečiai dar visai laukiniai, kur dideli ežerai ir neaprėpiami miškai, gali įkvėpti nebent poetą.⁴¹ Skausmingas, nesusikalbėjimo su tėvais, egzistencinių klausimų apmąstymo, didelio vienišumo lydimas metas paskatino poetą parengti ir 1906 metais išleisti vieną garsesnių poezijos knygų – „Septynios vienvėdės“.

Mirus tėvui, o motinai įsikūrus Varšuvoje, O. Milašius iš pradžių ketino atkurti gimtąjį dvarą, vėliau, atrodo, jį pardavė ir gyveno iš santaupų, kurių nemenką dalį laikė Rusijos bankuose. Iki pat 1914 metų jis labai daug keliavo po Europą, nuolatos grįždavo į Paryžių, kuris kartais atrodydavo gąsdinantis, atstumiantis: „Man siaubingai atgrasi ši Prancūzija, kadaise buvusi didinga, o dabar esanti niekas; šią modernią apsimetėlę mielai prilyginčiau genialios motinos pagimdytam idiotui; Prancūzija, o ypač Paryžius – toks dirbtinis, toks paviršutiniškas Paryžius, tėra karšatis, melas, niekšybė. Perdėm vulgariai linksmas mano liūdesio valandomis ir mirtinai nusenęs tomis dienomis, kai per stebuklą jaučiuosi dar jaunas.“⁴² Vis dėlto nuo vaikystės pažįstamos gatvės, kultūrinio ir intelektualinio gyvenimo intensyvumas traukė rašytoją sugrįžti į šį „geriausių ir blogiausių prisiminimų miestą, savo antrąją tėvynę“⁴³. Galų gale 1910 metais O. Milašius ryžosi įsikurti Paryžiuje. Kūrybingas, buities rūpesčių nealinamas, kelionių pajvairinamas metas baigėsi pradėjus įsibėgėti Pirmojo pasaulinio karo dramai. 1915 m. rugsėjį O. Milašius vienam artimiausių draugų, literatūros kritikui Kristianui Gausui (Christian Gauss) konstatavo: „Praradau tikrai maždaug pusę nelabai didelių lėšų, kurias turėjau. Bet poetui labai pravartu išmokti skaičiuoti“⁴⁴, o po metų guodėsi: „Viliuosi, kad su tuo, ką sutaupiau per karą, ištempsiu iki šių liūdnų įvykių pabaigos. Esu priverstas gyventi kaip studentas, tai savotiškai žavū.“⁴⁵

Nuo pat mokyklos, o gal net ir nuo ankstyvos vaikystės O. Milašius visada lydėjo melancholiška vienvėdė: „Kelčiau vien dėl to, kad pasijausčiau dar vienišesnis“, „Vienvėdė yra mūsų, kūrėjų, draugė, ir kartu su ja praleistos valandos yra tikrasis mūsų praeities gėris; džiaugdamiesi ar liūdėdami mes joje atrandame ir atpažįstame save; bet tai visai nesvarbu: vienvėdė yra bet kokio kūrybingumo ištakos.“⁴⁶ Rašytojas bendravo su daugybe žmonių, buvo menininkų mėgstamų Paryžiaus kavinių, teatrų ir kabaretų nuolatinis lankytojas. Tuo pačiu metu likdavo atskiras, vengdavo „gyventi kaip visi“⁴⁷, prisirišti. Trisdešimt devynerių poetas, gyvenęs Europos kultūros sostinėje, apkeliavęs Angliją, Italiją, Austriją, Vokietiją, Šveicariją, Ispaniją, bendravęs su daugybe kūrėjų, stebėjosi: „Labiausiai stulbina, kiek nedaug tikrai įdomių žmonių sutikau per savo gyvenimą: suskaičiuočiau juos pirštais – vienos rankos.“⁴⁸

Dėl savo gyvenimo istorijos, būdo savybių O. Milašius pirmiausia gyveno savo vidi-niame idėjų ir kūrybos pasaulyje, kuris neturėjo geografinio matmens. Tas pasaulis buvo kitur, matyt, jo bandyta ieškoti keliaujant. Netgi Tėvynė iki 1917 metų rašytuose laiškuose neapibrėžiama: kartais vadinama Rusija, Lenkija, Šiaurės kraštu, Baltijos provincija, o kartais – ir Lietuva, Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste⁹. Laiškuose draugams kartais jis save vadindavo lenku, kartais – lietuviu¹⁰.

„Neapsakomai brangus radinys“¹¹

1916 m. rugsėjį O. Milašius užsiminė K. Gausui, kad greičiausiai dėl karo prievolės netrukus būsiąs pakviestas į Rusiją, tačiau vylėsi rasti galimybę ją atlikti sąjungininkės Prancūzijos žinybose. Metų pabaigoje jis pradėjo dirbti redaktoriumi (*rédacteur diplomatique*) Prancūzijos užsienio reikalų ministerijai pavaldžioje bičiulio Renė Bertelo (Renė Berthelot) vadovaujamoje Spaudos tarnyboje (*Maison de la presse*), kurią paliko tik 1919 m. rudenį. 1917 metais ministerija pradėjo rinkti medžiagą apie tris Baltijos valstybes. O. Milašius rengdavo Rusijos spaudos informacijos apie padėtį imperijos žemėse apžvalgas, versdavo įtakingų jos politikų kalbas. Spaudos biuras šiuos tekstus perduodavo ministerijos kolegoms ir spaudai. Taip pat jis apibendrindavo viešąją Prancūzijos informaciją,

⁴¹ Laiškai K. Gausui, Čerėja, 1904 01 06, 11, 14 // Ten pat, p. 36, 38, 41. *Geisterseher* (vok.) – aiškiaregys.

⁴² Laiškas K. Gausui, Frankfortas prie Maino, 1906–1907 m. sandūra // Ten pat, p. 47.

⁴³ Laiškas K. Gausui, Paryžius, 1906 01 20 // Ten pat, p. 43.

⁴⁴ Laiškas K. Gausui, Dinaras, 1915 09 19 // Ten pat, p. 75.

⁴⁵ Laiškas K. Gausui, Dinaras, 1916 09 25 // Ten pat, p. 78.

⁴⁶ Laiškai K. Gausui, Čerėja, 1904 01 06, Leonui Vogtui, 1913 01 07 // Ten pat, p. 38, 105.

⁴⁷ Laiškas L. Vogtui, Paryžius, 1910 03 05 // Ten pat, p. 93.

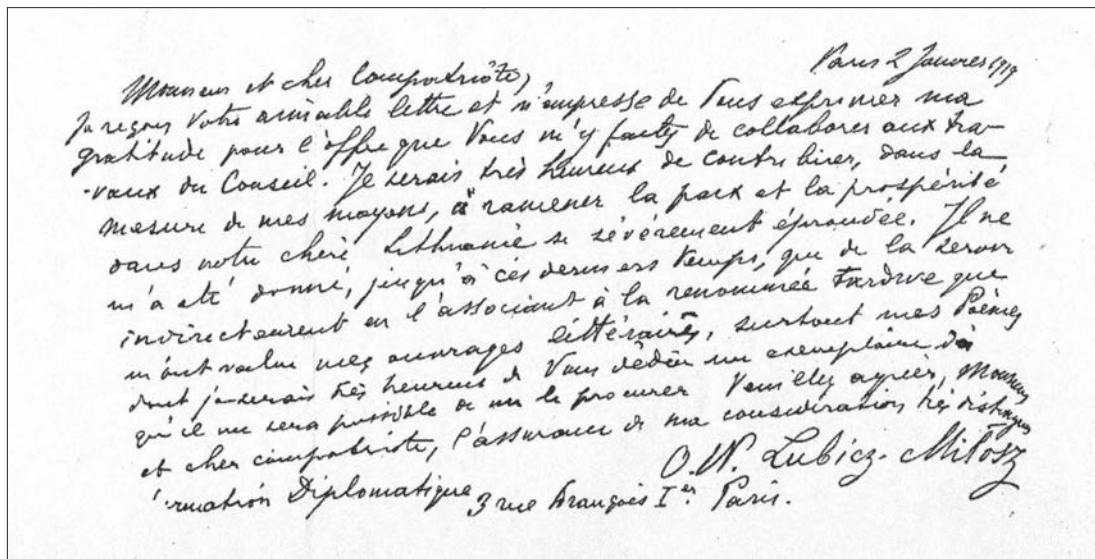
⁴⁸ Laiškas K. Gausui, Dinaras, 1916 09 25 // Ten pat, p. 78.

⁹ Laiškai K. Gausui, Čerėja, 1904 01 06, 11, 14, L. Vogtui, Marienbadas, 1910 07 28 // Ten pat, p. 36, 41, 95.

¹⁰ Laiškas K. Gausui, Dinaras, 1915 09 19 // Ten pat, p. 74.

¹¹ Klimas P. Iš mano atsiminimų. Vilnius, Lietuvos enciklopedijų redakcija, 1990, p. 183.

rengdavo pranešimus Rusijos spaudai. Susipažinęs su diplomatinio susirašinėjimu apie Rusijos imperiją, taip pat ir Vokietijos užimtąsias jos žemes, jis ėmė atidžiau domėtis ne tik Lenkijos, bet ir Lietuvos politinėmis aktualijomis. Manoma, kad pokalbiai su latvių publicistais Spaudos biuro kolege Ana Keninia (Anna Rūmane-Ķeniņa) ir rusų laikraščio „Novoje vremia“ bendradarbiu Artūru Tupinšu (Arturs Tupiņš) padėjo O. Milašiui geriau suprasti lietuvių politikų tikslus¹.

Oskaro Milašiaus laiškas kun. dr. Vincui Bartuškai

Iš pranc. k. vertė Petras Kimbrys

Versta iš Oskaro Milašiaus laiško faksimilės

Kun. dr. V. Bartuška. *Lietuvos Nepriklausomybės kryžiaus keliais.*

Klaipėda. „Ryto“ B-vės Spaustuvė. 1937, p. 301

Paryžius, 1919 m. sausio 2 d.

Pone ir brangus Tėvynaini,

gavau Jūsų mielą laišką ir skubu pareikšti Jums dėkingumą už pasiūlymą bendradarbiauti [Šveicarijos Lietuvių Tautos] Tarybos veikloje. Būsiu labai laimingas, kiek galys prisidėdamas prie taikos ir klestėjimo sugrąžinimo taip rūsčiai išmėginamai mūsų brangiajai Lietuvai. Iki pastarojo meto man buvo duota tarnauti jai tik netiesiogiai, siejant tai su vėlyvu pripažinimu, kurio susilaukė mano literatūros veikalai, ypač *Poemos* [*Poèmes*, 1915], ir aš džiaugsiuosi, galėdamas vieną jų egzempliorių dedikuoti Jums, kai tik įstengsiu jį parūpinti. Teikitės priimti, Pone ir brangus tėvynaini, mano nuoširdžiausios pagarbos patikinimą.

O. W. Lubicz-Milosz

Diplomatinės [info]rmacijos [tarnyba]

Pranciškaus I g. 3, Paryžius

¹ Gueslin J. Une „illumination“ politique? Ou comment Milosz est (re)devenu Lituanien (1917–1918) // *Cahiers de l'association des amis de Milosz*, 2014, nr. 53, p. 23–29.

1917 m. balandį rašytame laiške bičiuliui rašytojui Karlosui Larondui (Carlos Larronde) randame, atrodytų, ironiškai skambančią užuominą: „Lietuva (Prancūzijoje ją visai neseniai atrado toks vienas Spaudos štabo pranešimų redaktorius) yra, nelaimei, dar nepalaidoto Namurijos žemyno šiaurietinis regionas.“¹ Atrodytų, kalbama apie į gilius geologinius klotus nugrimzdusios praeities atšvaitą, tačiau dar tų pačių metų gruodį, po Spalio revoliucijos, Prancūzijos užsienio reikalų ministerija nutarė sistemingiau kaupti informaciją apie Vokietijos užimtąsias Rusijos teritorijas. Jau greitai O. Milašius ėmė ministerijai rengti iš diplomatinės atstovybių gautos informacijos apžvalgas. Prancūzus pirmiausiai domino Lenkijos politinės perspektyvos, o apžvalgų autorių – naujienos iš Lietuvos. 1918 m. rugsėjį ir spalį A. Tupinšo redaguojamame žurnale „La Revue Baltique“ O. Milašius paskelbė pirmuosius publicistikos straipsnius: „Ant naujo pasaulio slenksčio“ ir „Vokietijos pralaimėjimas ir Lietuvos Taryba“.

Būsimasis diplomatas pasitikėjo Lietuvos Valstybės Taryba, nors prancūzams ji kėlė įtarimų dėl bendradarbiavimo su Vokietijos vyriausybe: „Tarybos politika visada buvo ištikima šalies valios reiškėja“, Taryba, „paimdama naujos valstybės vairą pačiame audros sūkuryje, klatinguose ir šėlstančiuose vokiečių politikos vandenyse sumaniai /.../ mokėjo išvengti lenkų rifų bei povandeninių maskolių uolų.“² Skirtingai nuo Prancūzijos užsienio reikalų ministerijoje vyraujančių nuostatų, jis jau tada skeptiškai vertino sumanymus palikti Lietuvą autonomine Rusijos dalimi arba susieti bendru valstybingumu su Lenkija.

Perskaitęs vieną iš O. Milašiaus publikacijų, su juo susipažino tų pačių metų gruodžio mėn. į Paryžių atvykęs Lietuvos vyriausybės įgaliotinis Adomas Vilimavičius-Vilimas³. Kartu su inžinieriumi Ernestu Galvanausku visi trys įkūrė Lietuvių informacijos biurą, veikusį iki delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje susiformavimo: rinko medžiagą apie naująją valstybę, skelbė publikacijas, surengė paskaitų. Kolega E. Galvanauskas vėliau atsiminimuose taip apibūdino naująjį bendradarbį: „Aukšto ūgio, lieknutis, kiek palinkęs į priekį, pailgo veido, prasišaujančios kaktos ir nosies, ryškių antakių, rudų blizgančių akių. /.../ Nepaprastai jautrus, nervingas, karšto būdo, užsidaręs ir perdėtai mandagus.“⁴ Kaip „aukštą, liekną džentelmeną aristokratą, juodais jau žilstančiais plaukais ir giliomis turiningomis akimis, nepaprastai švelnų ir mandagų“ O. Milašių prisiminė ir kolega Petras Klimas⁵.

Užsienio reikalų ministro Augustino Voldemaro vadovaujama Lietuvos delegacija Paryžiaus taikos konferencijoje 1919 m. kovą pasitiekė O. Milašių vertėju ir redaktoriumi. „Didis prancūzų kalbos meistras“⁶ redagavo delegacijos dokumentų, skirtų konferencijos rengėjams arba Prancūzijos vyriausybei, vertimus, lydėdavo lietuvių oficialių susitikimų metu, išvertė anksčiau vokiškai skelbtus leidinius apie Lietuvą. Pats rašytojas kovo 29 d., birželio 21 d. Paryžiuje ir rugsėjo 24 d. Larošelyje surengė vakarus, kurių metu skaitė paskaitas apie Lietuvą.

Atidi O. Milašiaus laiškų ir publicistikos tyrinėtoja Genovaitė Dručkutė pastebėjo, kad po 1919 metų rašytuose laiškuose O. Milašius antrojo vardo ankstesnę lenkišką pirmąją raidę W pakeičia lietuviška V – Vladislava⁷. Jau tada jis save vadino „lietuvių poetu, rašančiu prancūzų kalba“⁸, o maždaug po dešimtmečio taip argumentavo šį sprendimą: „Susiejau save su Lietuva, nes ji buvo mano protėvių nuo pat XIII a. tiesioginė tėvynė, nes mano protėviai gyveno iš lietuvių, o ne iš lenkų valstiečių darbo, nes Lietuva buvo silpnė ir dėl tos esminės priežasties, kad tik nepriklausoma Lietuva su Vilniumi gali pilnaverčiai dalyvauti gynyboje interesų, kuriuos istorinė lemtis, atrodo, susiejo su Lenkijos interesais.“⁹ 1919 m. pavasarį prasidėjo įtemptas, varginantis, tačiau aistringas darbas, panašus į pasirengimą įkurtuvėms naujuose namuose arba įsimylėjimą. Neapibrėžta, netgi nebeegzistavusi istorinė Tėvynė ne tik įgijo kontūrus, bet netgi staiga tapo O. Milašiaus savastimi.

¹ Laiškas K. Larondui, 1917 04 25 // Milašius O. *Laiškai*, p. 188. Namurijos klotas – reali šiaurės vakarų Europos geologinė sąvoka.

² Vokietijos pralaimėjimas ir Lietuvos Taryba // Milašius O. *Lituanistinė ir politinė publicistika*. Sud. G. Dručkutė. Vilnius, Lietuvių tautosakos ir literatūros institutas, 2014, p. 22, 23.

³ Iš prisiminimų apie Oskarą Milašių // Petras Klimas: visada ieškojau Lietuvos, p. 153.

⁴ Galva G. Ernestas Galvanauskas: politinė biografija. Čikaga, Akademinių skautijos leidykla, 1982, p. 106–107.

⁵ Klimas P. Iš mano atsiminimų, p. 184.

⁶ Ten pat, p. 183.

⁷ Dručkutė G. „Jūsų senas draugas O. W. Milosz“ // Milašius O. *Laiškai*, p. 19.

⁸ Dabartiniai Lietuvos ir Lenkijos santykiai // Milašius O. *Lituanistinė ir politinė publicistika*, p. 37.

⁹ Quelques renseignements biographiques destinés à Monsieur J. Grinius // Cahiers de l'association des amis de Milosz, 1979, nr. 16–17, p. 19.

„Atidaviau visą savo sielą“¹: Lietuvos reikalų patikėtinis Paryžiuje

Lietuvos delegacijai Paryžiaus taikos konferencijoje baigiant darbą, A. Voldemaras priėmė pragmatišką sprendimą. Miesto senbuvis O. Milašius, ne tik puikiai kalbėjęs prancūziškai, bet ir anksčiau dirbęs Prancūzijos užsienio reikalų ministerijoje, 1919 m. gruodžio 1 d. tapo pirmuoju Lietuvos laikinuoju diplomatinio atstovu (*délégué*) šioje valstybėje². Po metų jam buvo suteiktas diplomatinio atstovo, reikalų patikėtinio (*chargé d'affaires*) diplomatinis rangas³, kuris nesikeitė iki pat pasiuntinybės Paryžiuje įkūrimo 1925 metais.

Kone per visą vadovavimo atstovybei laikotarpį O. Milašius išlaikė didelę veikimo laisvę ir neapsiribojo pavedimų vykdymu: polemizavo su Lietuvos užsienio reikalų ministerijos pareigūnais, atkreipdavo dėmesį į tarptautinės politikos pokyčius, siūlė veiklos idėjas. Pirmaisiais atstovybės darbo metais dėl lėšų ir informacijos stokos O. Milašius dažnai veikdavo savarankiškai. Save ir pasiuntinybės sekretorių Juozą Dobužį tada jis juokais lygino su Robinzonu Kruzu ir Penktadieniu⁴. Diplomatas atkakliai stengėsi, kad Lietuva turėtų Vilnių ir Klaipėdą, kuo greičiau sulauktų Lietuvos valstybingumo tarptautinio pripažinimo. Iki pat 1922 m. gruodžio 20 d. oficialaus Ambasadorių konferencijos pareiškimo Lietuvos pripažinimo problemą jis paliesdavo bene per kiekvieną susitikimą su Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos pareigūnais.

¹ Laiškas K. Gausui, Paryžius, 1922 09 22 // Milašius O. Laiškai, p. 82.

² Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos Politikos ir komercijos departamento direktoriaus pavaduotojo Ph. Berthelot oficialus sutikimas dėl O. Milašiaus paskyrimo Lietuvos atstovu, Paryžius, 1919 12 03 // LCVA, f. 383, ap. 7, b. 66, l. 1, 2.

³ Lietuvos užsienio reikalų ministerijos personalo įrašų knyga, Kaunas, 1922 11 22 // LCVA, f. 383, ap. 2, b. 574, l. 53.

⁴ Atstovo Prancūzijoje O. Milašiaus pranešimas Lietuvos užsienio reikalų ministrui, Kaunas, 1919 12 22 // LCVA, f. 383, ap. 7, b. 66, l. 18a.

⁵ Laiškas N. Cliford-Barney, Ženeva, 1921 09 26 // Milašius O. Laiškai, p. 211.

⁶ Grinius J. O. V. Milašius poetas. Kaunas, Vytauto Didžiojo universitetas, 1930, p. 40.

Lietuvos atstovų užsienyje konferencija Kaune. Pirmoje eilėje iš kairės: Kazys Bronius Balutis, Dovas Zaunius, Tomas Norus-Naruševičius, Ernestas Galvanauskas, Jurgis Baltrušaitis, Petras Klimas, Oskaras Milašius. Antroje eilėje iš kairės: V. Čarneckis, Pranas Dailidė, M. Lisauskas, Jonas Aukštuolis, Magdalena Avietėnaitė, Vaclovas Sidzikauskas, I. Jonynas, R. Karuža, I. Jurkūnas-Šeinius. Autorius nežinomas. LCVA

Siekdamas „Lietuvos ir Prancūzijos draugystės“⁵, O. Milašius Paryžiuje stengėsi „gyvu žodžiu, raštu, ar pažintimi“⁶ švelninti nepalankią prancūzų poziciją, prireikus po keletą kartų per savaitę susitikdavo su buvusiais Užsienio reikalų ministerijos kolegomis. Jo santūri, korektiška, aristokratiška laikysena, diskretiška retorika, diplomatinio etiketo

žinios, ko gero, bent iš dalies švelnino dvišalių santykių įtampą, padėdavo užglaistyti dažnus abiejų valstybių diplomatų emocijų protrūkius. Lietuvos atstovui nebūdavo daroma demonstratyvių kliūčių patekti pas juos, negana to, kaip apibendrino rašytojas ir diplomatas, Prancūzijos vyriausybė „buvo priversta iš mano lūpų išgirsti kai kurias tiesas, kurios būtų brangiai kainavusios kiekvienam lietuviui, gal net pačiai Lietuvai“¹. Vis dėlto atstumas, geopolitinių interesų ir tarptautinio politinio svorio skirtumai abi valstybes labiau toolino, negu artino. „Nėra lituanofilų Prancūzijoje“, – apgailestaudamas turėjo konstatuoti O. Milašius 1923 m. rugpjūtį, Paryžiuje įstrigus Klaipėdos konvencijos rengimo procesui².

O. Milašiaus valstybės saugumo koncepcija buvo gimininga Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos principinei nuostatai, kad tik sąjungos gali apsaugoti mažąsias valstybes nuo pražūtingos Vokietijos arba Rusijos įtakos: „Suformuota iš trijų – Kauno, Vilniaus ir Gardino – gubernijų silpnąjėgė Lietuva galingų nacionalinių valstybių apsuptyje turės labai nedaug galimybių laisvai vystytis.“³ Lietuvos ryšių su Sovietų Rusija (vėliau – SSRS) stiprinimas negalėjo jam imponuoti net dėl asmeninių sukrėtimų: „Šeimos valdos, turtas – visa tapo konfiskuota tą pačią dieną.“⁴ Be to, diplomatas įžvalgiai numatė, kad patekusios į sąjungą su Rusija, Baltijos valstybės visiškai praras nepriklausomybę⁵.

Iš pradžių O. Milašius palaikė glaudaus Lietuvos ir Latvijos bendradarbiavimo idėją: „Pakankamai stipri ir besirūpinanti palaikyti su kaimynais lenkais nuoseklius ir nuosirdžius santykius, Latvija–Lietuva visiems laikams apsaugotą Europą ir pasaulį nuo germanų ir lenkų suartėjimo pavojaus.“⁶ Jau nuo 1919 metų jis ragino sudaryti visų trijų Baltijos valstybių sąjungą: „Prancūzų vyriausybė paduoda nepaprastai didelę svarbą kuo artimiausiems santykiams ir intymiai sutarčiai tarp Lietuvos ir kitų Pabaltės kraštų. Tokie santykiai didžiai sustiprintų mūsų pripažinimą *de jure*.“⁷

Siekdamas Vilniaus sugrąžinimo Lietuvai, O. Milašius, galima sakyti, sujungė lietuviškąją ir prancūziškąją Baltijos valstybių regiono santykių vizijas. Jo manymu, į prancūzų siūlytą Baltijos ir Juodosios jūros sąjungą turėjo įeiti ir Lenkija: „Norėčiau, kad tarp Lietuvos ir Lenkijos, vienijamų nepaneigiamų politinių ir ekonominių interesų bendrumo, užsimegztų kuo draugiškiausi ryšiai.“⁸ Jis nepritarė dviejų valstybių susiejimui federacijos saitais, tačiau palaikė karinį ir ekonominį bendradarbiavimą, buvo vienas iš negausių antrojo Hymanso projekto šalininkų⁹. O. Milašius nuolat pabrėždavo istorinę, politinę ir kultūrinę Vilniaus bei Vilniaus krašto svarbą šios Lietuvos valstybingumo stiprinimui, lietuvių tautinei savigarbai, net tarptautinei taikai: „Vilnius kaip (Lietuvos – V. B.) sostinė – tai taika“, „Prancūzijos sukurta Baltijos Sąjunga, tvirtai pasitikėdama Lenkija, jau rytoj galėtų atsistoti šalia kitų europinių taikos ir evoliucijos palaikymo koalicijų, jei nebūtų beprasmiško Vilniaus – nesantaikos obuolio tarp Lenkijos ir Lietuvos – klausimo. /.../ Vilnius yra lietuvių tautos sostinė ir šventas miestas.“¹⁰

1919 metais noriai išitraukęs į propagandos darbą, O. Milašius vėliau, atrodo, dėl didžiulio užimtumo galėjo jam skirti nedaug laiko, tačiau paskelbė lituanistinės publicistikos prancūzų laikraščiuose ir žurnaluose. Dėl būtinybės Lietuvai atstovauti ir tarptautiniuose politiniuose sambūriuose, ir Prancūzijoje pareigingas, punktualus, „net pedantiškai kruopštus“¹¹ diplomatas nuolat būdavo apkrautas darbu. Kaip ir ankstesniais didžiausio kūrybos įkvėpimo laikais, dažnai dirbdavo ne tik dienomis, bet ir naktimis, prirėkęs – kiaurą naktį, trumpai atostogaudavo. Retai galėdamas pasidžiaugti laisvalaikiu, likusį nuo poilsio laiką skirdavo kūrybai: „Dieną esu diplomatas, /.../ naktį – poetas...“¹²

„Nuvesiu jus į svečią kraštą, ūkanotą, glūdų, šnarantį“¹³

Pirmajam romantiniam susižavėjimo įkarščiui atvėsus, O. Milašiaus išipareigojimas Lietuvai tapo jo atsakingumo ir ištikimybės įrodymu. Buvo ir dvejonų, nusivylimo valandų: „Su ja manęs nesieja jokie ryšiai.“¹⁴ Ilgainiui šis diplomatas ir poetas, atrodo, išmoko

¹ Laiškas K. Gausui, Paryžius, 1924 10 02 // Milašius O. Laiškai, p. 85.

² Reikalų patikėtinio Prancūzijoje O. Milašiaus pranešimas Lietuvos užsienio reikalų ministrui, Kaunas, 1923 08 06 // LCVA, f. 383, ap. 7, b. 396, l. 29.

³ Vokietijos pralaimėjimas ir Lietuvos Taryba // Milašius O. Lituanistinė ir politinė publicistika, p. 25.

⁴ Laiškas K. Gausui, Paryžius, 1922 09 22 // Milašius O. Laiškai, p. 80.

⁵ Reikalų patikėtinio Prancūzijoje O. Milašiaus pranešimai Lietuvos užsienio reikalų ministrui, Kaunas, 1921 07 10–12, 1922 01 31 // LCVA, f. 383, ap. 7, b. 107, l. 34a–35, b. 270, l. 59a.

⁶ Vokietijos pralaimėjimas ir Lietuvos Taryba // Milašius O. Lituanistinė ir politinė publicistika, p. 26.

⁷ Reikalų patikėtinio Prancūzijoje O. Milašiaus telegrama Lietuvos URM, Kaunas, 1921 03 21 // LCVA, f. 383, ap. 7, b. 123, l. 165.

⁸ Laiškas K. Gausui, Paryžius, 1922 09 22 // Milašius O. Laiškai, p. 82.

⁹ Reikalų patikėtinio Prancūzijoje O. Milašiaus pranešimai Lietuvos užsienio reikalų ministrui, Kaunas, 1921 07 10–12, 1922 01 31 // LCVA, f. 383, ap. 7, b. 107, l. 39, b. 270, l. 52a.

¹⁰ Vilnius – Lietuvos sostinė; Tikrasis Vilniaus klausimas // Milašius O. Lituanistinė ir politinė publicistika, p. 122, 139, 140.

¹¹ Iš prisiminimų apie Oskarą Milašį // Petras Klimas: visada ieškojau Lietuvos, p. 154.

¹² Laiškas M. Prozorui, Paryžius, 1920 10 28 // Milašius O. Laiškai, p. 235.

¹³ Ištrauka iš O. Milašiaus eilėraščio „Lietuva“. Vertė Antanas Vaičiulaitis.

¹⁴ Laiškas ponaiui Vogt, Paryžius, 1924 12 27 // Milašius O. Laiškai, p. 153.

skaityti lietuviškai ir šią kalbą suprato, tačiau drovėjosi savo menkų žinių ir tiek Paryžiuje, tiek atvykęs į Kauną su kolegomis bendraudavo tik prancūziškai, artimesnių bičiulysčių neužmezgė – kiek daugiau bendraudavo su P. Klimu, vėliau – su Marija ir Juozu Urbšiais. „Nedidelis, ūkanotas, purvinas ir lietaus merkiamas“¹ miestas mažai kuo imponavo daugumą Europos didmiesčių puikiai pažinojusiam intelektualui. Maža to, jis tvirtai ėjo į Paryžių, tad nesutiko tapti pasiuntiniu Vatikane arba Lietuvos užsienio reikalų viceministru: „fiziškai atsiskyręs nuo savo šalies (Prancūzijos – V. B.), aš ten mirčiau iš siaubo.“²

Jau nuo 1921 m. rudens O. Milašius ne kartą užsimindavo Užsienio reikalų ministerijos vadovams apie pasirengimą atsistatydinti. Užsienio reikalų ministras Vladas Jurgutis 1922 metais atleido absoliučią daugumą Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje dirbusių lietuviškai nekalbėjusių, ne iš valstybės teritorijos kilusių pavaldinių. Rašytojas skausmingai priėmė naujosios diplomatų kartos įsitvirtinimą: „Mūsų vyriausybė vis labiau linksta užsienio postus patikėti vien gimtakalbiams lietuviams.“³ Sprendimas neatleisti O. Milašiaus neabejotinai buvo ministerijos pagarbos ir pasitikėjimo kolega ženklas. Negana to, maždaug iki 1928 metų šis diplomatas dalyvavo daugumoje tarptautinių sambūrių, ypač Tautų Sąjungos, Ambasadorių konferencijos posėdžiuose, kur buvo svarstomi Lietuvai aktualūs politiniai ir tarptautinės teisės klausimai, tad nuolat keliaudavo „iš Spa į Londoną ir iš Ženevos į Kauną, užsukant į Briuselį ir Genują“⁴. Tuo laikotarpiu jis buvo vienas geriausiai užsienio valstybių požiūriu į Lietuvą klausimais informuotų lietuvių diplomatų. 1921 m. rugsėjo 21 d. priėmus Lietuvą į Tautų Sąjungą, valstybės vardu padėkos žodį institucijos Asamblėjoje tarė O. Milašius.

Baltijos valstybių ministrų konferencija Kaune. Antroje eilėje trečias iš kairės – konferencijos generalinis sekretorius Oskaras Milašius. Kaunas, 1924 m. gegužės 19–24 d. LCVA

Nuo 1925 m. liepos 1 d. O. Milašius buvo paskirtas pasiuntinybės Paryžiuje ministru rezidentu ir garbės patarėju – šį aukštą diplomatinį rangą turbūt derėtų laikyti pagarbos ženklu ir ankstesnės tarnybos įvertinimu. Šias pareigas jis gana intensyviai ėjo šešerius metus, 1925–1931 metais: prireikus pavaduodavo pasiuntinį, prisidėdavo prie svarbių

¹ Laiškas poniam Vogt, Ženeva, 1925 03 13 // Ten pat, p. 131.

² Laiškas Natali Kliford Barnej, Ženeva, 1921 09 26 // Ten pat, p. 211.

³ Laiškas M. Prozorui, Paryžius, 1922 10 17 // Ten pat, p. 243.

⁴ Laiškas K. Gausui, Paryžius, 1922 09 22 // Ten pat, p. 81.

dokumentų rengimo, dirbo kai kuriose Lietuvos delegacijose, konsultavo P. Klimą, padėdavo megzti neformalias pažintis.

1931-ieji buvo lūžio metai – kovo mėnesį pasiuntinybė pagerbė O. Milašių už ilgametį darbą, o gegužę jis gavo Prancūzijos pilietybę, taigi pasiliko tik garbės patarėjo pareigas, apsiribodamas vien redakciniu ir konsultaciniu darbu. Atitolimą nuo diplomatinės veiklos ir panirimą į kūrybą liudija ir apie 1932 metus iš rašytojo laiškų išnykusios lituanistinės užuominos. Vadovavimo atstovybei metais jis parengė dvi poezijos knygas: „Lemuelio išpažinimai“ ir „Ars Magna“. Vėliau išleido poezijos, straipsnių ir esė politikos, istorijos, meno ir kultūros klausimais. O. Milašius daugiau laiko galėjo skirti ir lietuvių kultūros sklaidai – parengė įvadinių tekstų Paryžiuje vykusių lituanistinių parodų katalogams, pažintiniams leidiniams apie Lietuvą, rašytojo Juozo Tysliavos poezijos knygai. Rašytojas atvėrė galimybę prancūzams susipažinti su lietuviška liaudies žodine tradicija: į prancūzų kalbą išvertė lietuvių pasakas ir dainas. Šie tautosakos leidiniai pirmą kartą pasirodė tarpukariu, o antrą kartą – Lietuvai vėl atkuriant Nepriklausomybę.

Abi valstybės pagerbė O. Milašių už jo kūrybą ir veiklą. 1928 metais jis buvo apdovanotas Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino antrojo laipsnio ordinu, 1936 metais poetui buvo suteiktas Vytauto Didžiojo universiteto Garbės daktaro vardas. 1931 metais Prancūzijos vyriausybė O. Milašiui skyrė Garbės legiono ordino Riterio kryžių. P. Klimo rūpesčiu 1938 metais Lietuvos vyriausybė tarnybą baigiančiam diplomatui paskyrė valstybinę pensiją. Pamėgęs Paryžiaus priemiestį Fontenblo, O. Milašius nusipirko ten nedidelį namelį, ketindamas galutinai pasisųvesti kūrybai. Deja, pirmuosiuose ir vieninteliuose savo namuose rašytojas gyveno labai trumpai – mirė 1939 m. kovo 2 d. Paryžiaus lietuvių bendruomenė kartu su būreliu artimiausių mieste gyvenusių draugų išlydėjo jį į Fontenblo kapines. Pasiuntinybės rūpesčiu O. Milašiui ten iškilo paminklas.

* * *

1920 metais laiške vertėjui ir diplomatui Morisui Prozorui (Maurice Prozor) O. Milašius prisipažino: „Tiktai vienas Jūs manyje įžvelgėte realios tėvynės poreikį – galingą visos veiklos akstiną.“¹ Besidominčių Lietuva prancūzų savimonėje tikrai „donkichotiškos laikysenos“² rašytojas įkūnijo šią šalį. Gydytojo ir rašytojo Luji Pastero Valeri-Rado (Louis Pasteur Vallery-Radot) tvirtinimu, O. Milašius atrodė gyvenęs ne XX amžiuje, bet apsuptas savo protėvių baltų.³ Jaunesniajam giminaičiui iš jo protėvynės, Labūnavos krašto, rašytojui Česlovui Milošui, užsukdavusiam į pasiuntinybę Paryžiuje, pačiam patyrusiam „visur ir visada svetimo žmogaus vienatvę“, jis savo kūryba liudijo, kiek daug gali duoti gilūs vaikystės prisiminimai ir kartais skausmingos Tėvynės paieškos. Kuklus, turtingos dvasios O. Milašius Lietuvos žmonėms – ne tik rafinuotos prancūzų kultūros, nuolatinių vidinių ieškojimų, bet ir gilios ištikimybės istorinei Tėvynei simbolis.

¹ *Laiškas M. Prozorui, Paryžius, 1920 10 28 // Ten pat, p. 235.*

² *Kasparavičius A. Don Kichotas prieš Prometėją: tarpukario lietuvių–lenkų iracionalioji diplomatija // Darbai ir dienos, 2002, nr. 30, p. 50.*

³ *Pasteur Vallery-Radot L. Mémoires d'un non-conformiste (1886–1966). Paris, Grasset, 1966, p. 129–130.*

⁴ *Jonaitis M. Sugrįžti iš Ulro žemės. Metai, 1997, nr. 1. Prieiga per internetą: <https://www.zurnalasmetai.lt/?p=12081>.*

FAKTAI IR ĮŽVALGOS

JUOZAS ŽILYS

PREZIDENTO KONSTITUCINIO INSTITUTO ATKŪRIMAS: IDĖJŲ RAIDAI IR SPRENDIMAI. I

Atgimimo pradžioje visuotinai svarstant politinės, socialinės būties aktualijas būtinybė pertvarkyti veikiančią politinę administracijos struktūrą nebuvo akcentuojama. Įsikūrus Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio iniciatyvinei grupei, o vėliau Sąjūdžio steigiamajame suvažiavime išrinkus Sąjūdžio Seimą, sudarius Seimo tarybą, orientuotasi į tai, kad programiniai uždaviniai gali būti įgyvendinami ir per veikiančias institucijas, ir per Sąjūdžio atstovus jose.

Sąjūdžio bendrojoje programoje, kurią patvirtino 1988 m. spalio 22–23 dienomis vykęs Steigiamasis suvažiavimas¹, nebuvo konkrečių nuostatų dėl veikiančios Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo reformavimo. Būsimieji pokyčiai buvo siejami su šių ir visų kitų, kaip tada buvo apibūdinama – „organų“, veiklos turinio demokratine raida. Programoje suformuluotais dėsniais ėmėsi vadovautis Sąjūdis, siekdamas „/.../ pašalinti stalinizmo ir stagnacijos padarinius, įgyvendinti viešumą ir demokratiją, socialinį teisingumą ir konstitucines garantijas, sutvarkyti ūkį“.

Atgimimo laikotarpiu atkurtų, taip pat ir naujai įsteigtų politinių partijų programose atsispindėjo bendrosios demokratijos atkūrimo idėjos, taip pat politinės priemonės siekiant socialinių tikslų. Iš esmės visuose dokumentuose skelbta, kad nepriklausoma Lietuvos valstybė turės būti demokratinė respublika, kad turės būti įgyvendinti konstitucijos įtvirtinti valstybės valdžių atskyrimo principas, įstatymų viršenybė. Tik kai kurių politinių partijų programose visapusiškiau atskleisti konkretūs šių principų įgyvendinimo valstybės struktūroje būdai.

Štai Lietuvos demokratų partijos sukūrimo darbo grupės deklaracijoje skelbta, kad pagrindiniai tikslai yra laisvos, nepriklausomos ir demokratinės Lietuvos valstybės atkūrimas, tarptautinės teisės prioriteto pripažinimas². Partijos steigiamojo suvažiavimo pareiškime akcentuota: „Nepriklausomos, demokratinės Lietuvos valstybės atkūrimas – Lietuvos demokratų partijos artimiausias tikslas.“³ Demokratinės Lietuvos valstybės sąvokos turinys atskleistas pažymint, kad suvereni valstybės valdžia turi priklausyti tautai, ji vykdoma demokratinio būdu. Anot programos autorių, „valstybės institucijos veikia pagal demokratinio būdu priimtą Lietuvos Konstituciją ir įstatymus“⁴. Laikytasi nuostatos, kad valstybės ir visuomenės politinio gyvenimo pagrindas – Konstitucijoje įtvirtinta daugiapartinė sistema, įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji valdžia turi būti atskirtos, o teisingumo institucijos – nepriklausomos nuo politinės valdžios ir valdymo įstaigų. Akcentuotas būtinumas įsteigti konstitucinį teismą⁵.

Demokratinės raidos siekiai regimi jau pirmuosiuose atsikuriančios Lietuvos socialdemokratų partijos dokumentuose. 1989 m. gegužės 11 d. deklaracijoje „Atkurkime Lietuvos socialdemokratų partiją“ pareiškta, kad „demokratiją gali garantuoti tik daugiapartinė sistema, kaip mechanizmas, verčiantis valdančiąsias jėgas laikytis Konstitucijos ir įstatymų“⁶. Tų pačių metų gruodžio 2–3 dienomis vykusiame LSDP XIV suvažiavime svarstytame

¹ Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas. Vilnius, Mintis, 1990, p. 197–216.

² Lietuvos demokratų partijos sukūrimo darbo grupės 1989 m. vasario 5 d. deklaracija // Vasario 16, 1989 m. vasario 16 d.

³ Lietuvos demokratų partijos 1989 m. liepos 30 d. pareiškimas „Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimo raidos“ // Lietuvos demokratų partijos steigiamojo suvažiavimo medžiaga. Vilnius, 1989, p. 1.

⁴ Ten pat, p. 4.

⁵ Ten pat, p. 4.

⁶ Andriukaitis V. P. Nepriklausomybė ir demokratija LSDP siekiuose ir veikloje // Penkeri Lietuvos valstybingumo atkūrimo metai. Sud. V. Kašauskienė. Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1997, p. 25.

Bendrosios programos projekte pažymima, kad efektyvų demokratinės valstybės sistemos funkcionimą gali užtikrinti vykdomosios valdžios decentralizavimas, parlamentinės respublikos modelio įgyvendinimas per konstituciją¹.

Diskusiją apie būsimąją valstybinės valdžios struktūrinę sandarą ir jų vadovų politinį, teisinį statusą provokavo artėjantys Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų rinkimai, jie turėjo įvykti 1990 m. vasario 24 d., taip pat konstitucinių projektų svarstymai, kuriuos ragino plėsti tiek Sąjūdis, tiek ir veikianti administracija. Iš esmės visos politinės organizacijos pritarė dėl nepertraukiamai dirbančios Aukščiausiosios Tarybos (parlamento), o toliau ėjo ne tik rinkimų sistemos, bet ir daugelio kitų institucijų esminė pertvarka ir, suprantama, visų pirma naujos politinės, teisinės parlamento doktrinos sukūrimas ir praktinis įdiegimas. Būtent tada konstitucijų projektuose radosi aukščiausiojo valstybės pareigūno apibrėžimas. Tuo pareigūnu po rinkimų turėjo tapti Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas. Kartu pradėta aktualizuoti ir prezidentinė idėja, kuri, nebeišnykdama iš politinių aktualijų lauko, tarp politinių grupių ir žmonių dažnai sukeldavo aštrius konfliktus.

Konstitucinės „repeticijos“ ir Aukščiausiosios Tarybos pirmininko statuso vizija

Daugelis Sąjūdžio politinės programos nuostatų atsispindėjo Lietuvos TSR konstitucijos projekte, kurį rengiant aktyviai dalyvavo ir Sąjūdžio atstovai². Priminsime, kad naujos konstitucijos idėja radosi Lietuvos mokslų akademijoje, kur buvo parengtas pirmasis projektas ir paskelbtas Sąjūdžio spaudoje³. Jo pagrindu gimė nauja konstitucinė versija, kurią sukūrė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu sudarytos darbo grupės sekcija dėl konstitucijos tobulinimo. Beje, ir šio projekto Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas nesiryzo skelbti viešam aptarimui. Tai padarė „Atgimimo“ savaitraščio redakcija⁴. Sąjūdžio Seimas savo pirmojoje sesijoje, vykusioje 1988 m. lapkričio 13 d., pritarė naujai konstitucijos redakcijai ir siūlė Aukščiausiajai Tarybai ją priimti⁵.

Aukščiausiosios Tarybos rūmų kieme. Centre – Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo tarybos narys Bronius Genzelis. Vilnius, 1988 m. lapkričio 18 d. Algimanto Žižiūno nuotrauka. LCVA

¹Andriukaitis V. P., Sakalas A., Dagys R. Lietuvos socialdemokratų partija (LSDP) // Politinės partijos Lietuvoje. Atgimimas ir veikla. Sud. A. Krupavičius. Vilnius, Litterae Universitatis, 1996, p. 238.

²Žr. Žilys J. Konstitucijų projektai atgimstančioje Lietuvoje // Lietuvos konstitucionalizmas. Ištakos, raida ir dabartis. Vilnius, Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, 2018, p. 130–137.

³Atgimimas, 1988 m. spalio 10 d.

⁴Atgimimas, 1988 m. lapkričio 15 d.

⁵Lietuvos kelias. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Parengė S. Ardžiūnas, I. Gruzdytė, O. Volungevičiūtė. Vilnius, Viltis, 1989, p. 45.

Be visų kitų esminių naujovių, kuriomis buvo siūloma papildyti konstitucinį tekstą, šiuo atveju paminėtinos tos, kurios siejasi su tada tuometinės Aukščiausiosios Tarybos, jos Prezidiumo statuso apibrėžimais.

Visų pirma pažymėtina, kad Aukščiausiąją Tarybą projektuota sudaryti ne iš 350, o iš 120 deputatų. Nustatant tokį naują deputatų skaičių orientuotasi į tai, kad visi deputatai be jokios išimties turės nuolat dirbti parlamente. Aukščiausioji Taryba kasmet rinksis į eilines – pavasario ir rudens – sesijas. Nebūtyje turėjo likti praktika, kai Aukščiausioji Taryba į sesijas rinkdavosi du kartus per metus ir dirbdavo vieną ar dvi dienas.

Konstitucijos projektas numatė iš esmės reformuoti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo statusą, jo kompetencijas. Nebeliko apibrėžimo, kad Prezidiumas yra „vykdantis Konstitucijos numatytose ribose Lietuvos TSR aukščiausiojo valstybinės valdžios organo funkcijas laikotarpiu tarp Aukščiausiosios Tarybos sesijų“. Atsižvelgiant į naują parlamento koncepciją projekte siūlyta Prezidiumą apibūdinti kaip Aukščiausiąjai Tarybai atskaitingą instituciją, kuri užtikrina Aukščiausiosios Tarybos darbo organizavimą ir atlieka kitus konstitucijos ir įstatymų numatytus įgaliojimus.

Prezidiumo statuso naujo turinio apibrėžimas visų pirma reiškė, kad Prezidiumas netenka funkcijos, kurią galima apibūdinti kaip savotišką „deleguotą įstatymų leidybą“, t. y. laikotarpiu tarp Aukščiausiosios Tarybos sesijų keisti įstatymus, vėliau pateikiant Aukščiausiąjai Tarybai tvirtinti. Aukščiausioji Taryba turėjo tapti nepertraukiamai veikiančiu ir vieninteliu įstatymų leidėju.

Darbo grupės sekcijoje, rengusioje konstitucijos projektą, vyravo nuomonė, kad didinant Aukščiausiosios Tarybos vaidmenį parlamentinėje demokratijoje, reikia koreguoti ne tik institucijų kompetencijas, bet ir atsisakyti tartum autonomiško Prezidiumo pirmininko pareigybės. Beje, tada veikusioje konstitucijoje Aukščiausiosios Tarybos pirmininko, kaip ir Prezidiumo pirmininko, statusas apibūdintas trumpai – pasakyta, kad Tarybos pirmininką renka Taryba ir jis vadovauja Tarybos posėdžiams, žiūri jos vidaus tvarkos. Apie Prezidiumo pirmininką skelbta tik tiek, kad jį renka Aukščiausioji Taryba, kad Tarybos aktus skelbia Prezidiumo pirmininkas ir Prezidiumo sekretorius savo parašais. Ne ką daugiau apie šių pareigūnų funkcijas rašyta to meto Aukščiausiosios Tarybos reglamente¹.

Naujojoje konstitucinėje projekcijoje numatyta, kad Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas yra „aukščiausias Tarybų Lietuvos valstybės pareigūnas ir atstovauja Lietuvos Tarybų Socialistinei Respublikai šalyje ir tarptautiniuose santykiuose“, jį renka Aukščiausioji Taryba iš deputatų slaptu balsavimu penkeriems metams ir ne daugiau kaip dviem kadencijoms paeiliui.

Palyginti su tada galiojusiu konstituciniu reglamentavimu, projekte visapusiškiau atskleistos pirmininko prerogatyvos, jos kai kuriais atžvilgiais buvo tapačios tom, kurias realizuoja valstybių vadovai parlamentinėse, prezidentinėse respublikose ar konstitucinėse monarchijose: parlamento vadovas pasirašo įstatymus ir kitus Aukščiausiosios Tarybos priimtus aktus (kai kuriais atžvilgiais tai buvo teisės aktų promulgavimo teisė); teikia Tarybai panešimus dėl Respublikos padėties ir dėl svarbių vidaus ir užsienio politikos klausimų; teikia pasiūlymus dėl Konstitucinio Teismo asmeninės sudėties; teikia kandidatūras į Ministrų Tarybos pirmininko, Liaudies kontrolės komiteto pirmininko, Aukščiausiojo Teismo pirmininko, Lietuvos TSR prokuroro, Vyriausiojo valstybinio arbitro pareigas; veda derybas ir pasirašo tarptautines sutartis.

Aukščiausiosios Tarybos sesijoje, vykusioje 1988 m. lapkričio 17–18 d., šis konstitucijos projektas net nebuvo pradėtas iš esmės svarstyti motyvuojant, esą su šiuo dokumentu „nesupažindinta visuomenė“, visapusiškai neįvertinta politinė-socialinė situacija. Vienas argumentų buvo ir tas, kad Sąjūdžio Seimas, apskritai pritaręs konstitucijos projektui, pareiškė aibę naujų pasiūlymų. Nors šios aplinkybės ir buvo svarbios priimant sprendimą

¹ Lietuvos TSR
Aukščiausiosios
Tarybos ir Vyriausybės
žinios, 1980,
nr. 11-144.

kuriam laikui atidėti konstitucijos priėmimą, tačiau esminė priežastis buvo ta, kad to projekto daugelis nuostatų nesiderino ir tiesiog konfrontavo su sovietinėmis konstitucinėmis dogmomis. Buvo akivaizdu, kad tuometinė administracija, komunistų partijos vadovybė, pagaliau – ir Aukščiausiosios Tarybos deputatų dauguma nesiryžta aštrinti konflikto su Sovietų Sąjunga, siekia laikytis politinės „žingsnis po žingsnio“ strategijos, t. y. lėtos, tolydžios visuomenės raidos taktikos. Konstitucijos priėmimas buvo atidėtas.

Beje, Aukščiausiosios Tarybos posėdyje kaip Sąjūdžio Seimo narys kalbėjęs Vytautas Landsbergis taip pat neprieštaravo kuriam laikui atidėti konstitucijos priėmimą, „paleisti į parlamentinių procedūrų mašiną“¹. Tačiau tokia pozicija buvo siejama su sąlyga: reikia nieko nelaukiant įstatymu pakeisti keletą Konstitucijos straipsnių, kuriais būtų akcentuojamas Lietuvos suverenitetas, apibūdinta išskirtinė Lietuvos nuosavybės teisė, o svarbiausia – nustatomas Lietuvos įstatymų galiojimo prioritetas TSRS teisės aktų atžvilgiu.

Pastarasis Sąjūdžio reikalavimas nebuvo įvykdytas ir dėl to kilo aštrus konfliktas tarp Sąjūdžio ir politinės administracijos. Vis dėlto naujos konstitucijos idėja nebuvo atmesta – Aukščiausiosios Tarybos nutarimu buvo sudaryta „deputatų komisija“ kuriai pavesta toliau rengti konstitucijos projektą². Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1989 m. vasario 27 d. nutarimu šis dokumentas paskelbtas spaudoje³. Nutarime pareikšta, kad, atsižvelgiant į tai, jog dalis projekto straipsnių neatitinka TSRS konstitucijos, Prezidiumas, remdamasis įstatymų leidybos iniciatyvos teise, pateiks TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui pasiūlymus pakeisti atitinkamus TSRS konstitucijos straipsnius⁴.

Sąjūdžio pozicija dėl šios konstitucinės versijos buvo nedviprasmiška. 1989 m. balandžio 1 d. vykusioje Seimo ketvirtojoje sesijoje pareikšta, kad pateikto projekto negalima traktuoti kaip suverenos valstybės konstitucijos.

Tame konstitucijos projekte buvo numatyta, kad Aukščiausiasis Lietuvos TSR valstybinės valdžios organas yra Lietuvos TSR liaudies deputatų suvažiavimas, susidedantis iš 450 deputatų. Suvažiavimo posėdžiai rengiami kartą per metus. Be visų kitų įgaliojimų, suvažiavimas renka Aukščiausiąją Tarybą, kurią sudaro 75 liaudies deputatai, taip pat Tarybos pirmininką, jo pavaduotojus ir sekretorius. Aukščiausioji Taryba apibūdinta kaip „nuolat veikiantis valstybinės valdžios organas, vykdamas įstatymų leidybos, tvarkomąsias ir kontrolės funkcijas“. Numatyta, kad suvažiavimas kas metai atnaujinama Tarybos sudėtį iki penktadalio. Ženklus vaidmuo skirtas Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui, kuris vadovauja suvažiavimo posėdžiams ir yra atskaitingas suvažiavimui ir Aukščiausiajai Tarybai. Jo statusą apibūdino apibrėžimas, pagal kurį pirmininkas yra aukščiausias šalies pareigūnas ir atstovauja Respublikai šalyje ir tarptautiniuose santykiuose. Statusą konkretizavo šiam pareigūnui suteikiami įvairiapusiški įgaliojimai.

Lietuvai reikia tikros Konstitucijos! 1988 m. lapkričio 18 d. Andriaus Petrulėvičiaus nuotrauka

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) dešimtoji sesija. Stenogramos. Vilnius, Mintis, 1989, p. 151.

² Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1988, nr. 33-360.

³ Tiesa, 1989 m. vasario 28 d.

⁴ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 8-56.

Reikėtų pažymėti, kad Sąjūdžio paraginti žmonės, jų kolektyvai, besikuriančios įvairios organizacijos itin aktyviai dalyvavo svarstant projektą, vertinant atskiras nuostatas, siūlė novelas. Iš laiškų galima spręsti, kad nors Aukščiausiosios Tarybos pirmininko statuso klausimas visuomenėje ir nebuvo visapusiškiau gvildenamas, vis dėlto jau sklandė idėjos pirmininką rinkti visuotiniuose rinkimuose, tapatinti jo statusą su prezidento pareigomis. Kai kuriuose laiškuose buvo siūloma dar labiau išplėsti pirmininko funkcijas, nustatyti priesaikos procedūrą.

Aukščiausiosios Tarybos deputatų komisijos parengtas ir paskelbtas konstitucijos projektas su visomis jo prieštaringomis ir politiškai nepriimtinomis nuostatomis nebuvo realizuotas. Netrukus buvo oficialiai atsisakyta vadinamojo Liaudies deputatų suvažiavimo koncepcijos, nors ją valingai bruko Maskvos institucijos. 1989 m. gegužės 18 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarime konstatuota, kad rengiant naujus rinkimų įstatymus reikia atsižvelgti į tai, jog „Konstitucijos projekto svarstymo metu darbo kolektyvai, visuomeninės organizacijos ir piliečiai nepritaria požiūriui dėl trečdaliai deputatų rinkimo visuomeninėse organizacijose, taip pat Liaudies deputatų suvažiavimo konstitucinio įtvirtinimo“¹. Peripetijos dėl konstitucijos projekto baigėsi tuo, kad 1989 m. liepos 28 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas paskelbė: projekto svarstymas pratęsiamas iki 1990 m. sausio 1 d.² Tai reiškė, kad galutinai atsisakoma naujos LTSR konstitucijos idėjos ir laukiama Aukščiausiosios Tarybos deputatų rinkimų, kurie ir lems Lietuvos politinės konstitucinės raidos dinamiką.

Aukščiausiojo valstybės pareigūno apibrėžimo konstitucinė legitimacija

Būsimiesiems rinkimams jau 1989 m. vasarą ir rudenį aktyviai pradėjo rengtis ir valdantieji, ir Sąjūdis. Aštriai diskutuota dėl vadinamųjų vietinių liaudies deputatų tarybų ir Aukščiausiosios Tarybos deputatų rinkimų datos. Sąjūdis ragino kuo greičiau surengti šiuos rinkimus, o administracija neskubėjo, rėmėsi savais motyvais ir argumentais. Tuo metu, atsižvelgiant į atitinkamus demokratinius pokyčius, buvo projektuojami rinkimų įstatymai, atitinkami galiojančios konstitucijos pakeitimai.

1989 m. rugsėjo 29 d. įvykusioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje, be visų kitų dokumentų, buvo priimtas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų rinkimų įstatymas³, taip pat įstatymas, kuriuo buvo pakeisti daugelis veikusios konstitucijos straipsnių⁴. Tai buvo išskirtinės reikšmės teisės dokumentai. Vadovaujantis nauju Rinkimų įstatymu buvo organizuojami rinkimai į būsimąją Aukščiausiąją Tarybą, kuriai ir bus lemta atkurti Nepriklausomybę. Konstitucinės pataisos turėjo pradėti galioti, kai naujoji Aukščiausioji Taryba susirinks į pirmąjį posėdį, ir, suprantama, galios iki tada, kai išrinktoji Aukščiausioji Taryba priims naujus sprendimus.

Šiuose aktuose reikšmingiausia buvo tai, kad iš esmės keitėsi Aukščiausiosios Tarybos koncepcija. Institucija, kuri keletą kartų per metus susirinkdavo į sesijas įvykdyti Komunistų partijos centro komitete aprobuotas direktyvas, t. y. priimti atitinkamus įstatymus, nutarimus, turėjo tapti parlamentu tikrąją šios sąvokos prasme. Todėl negalėjo nesikeisti ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo bei Aukščiausiosios Tarybos pareigūnų statusas ir kompetencijos.

Pagal naujas konstitucines nuostatas numatyta, kad vietoje 350 Aukščiausiosios Tarybos deputatų bus renkamas 141 deputatas. Visi jie turėjo tapti nepertraukiamai veikiančio parlamento nariais, atleistais „nuo savo gamybinių ar tarnybinių pareigų visam savo įgaliojimų laikotarpiui“.

Numatant, kad Aukščiausioji Taryba bus vienintelis įstatymų leidėjas, savaime aišku, buvo „apkarpytos“ Prezidiumo prerogatyvos. Svarbiausia buvo tai, kad Prezidiumas neteko teisės „tarp Aukščiausiosios Tarybos sesijų daryti pakeitimus galiojančiuose įstatymų aktuose“. Nors tie pakeitimai kaskart buvo teikiami tvirtinti Aukščiausiajai Tarybai, tačiau

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 15-169.

² Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 22-279.

³ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 29-376.

⁴ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 29-378.

iš esmės tai buvo perdėm formalus veiksmas, nes niekam ir nekildavo abejonių dėl Prezidiumo įsakų, kuriais keičiami įstatymai, konstitucingumo. Neretai buvo ironizuojama, neva funkcionuoja parlamentas parlamente.

Reikšmingas pokytis po būsimų rinkimų buvo užprogramuotas Aukščiausiosios Tarybos pareigūnų atžvilgiu. Pagal konstitucines pataisas vietoj dviejų pareigybių (Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas) buvo paliekama viena – Aukščiausiosios Tarybos pirmininko – pareigybė. Jį renka Taryba slaptu balsavimu penkeriems metams ir ne daugiau kaip dviem kadencijoms paeiliui. Pirmininką slaptu balsavimu galėjo atšaukti Aukščiausioji Taryba. Savaimė suprantama, pirmininkas buvo atskaitingas Tarybai.

Pagal pareigas pirmininkas įėjo į Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą, kuriam ir vadovavo. Prezidiumo nariais taip pat buvo Tarybos pirmininko pavaduotojai, Tarybos sekretorius, Tarybos nuolatinų komisijų pirmininkai, galėjo būti renkami ir kiti deputatai. Prezidiumas buvo atskaitingas Tarybai, turėjo užtikrinti Tarybos darbo organizavimą ir vykdė kitus konstitucinius įgaliojimus: sprendė pilietybės klausimus, padėjo organizuoti referendumus, skyrė valstybinius apdovanojimus ir suteikė garbės vardus, teikė malonę, skyrė ir atšaukė diplomatinis atstovus, priėmė akredituotų užsienio valstybių diplomatinį atstovybių įgaliojamuosius ir atšaukiamuosius raštus ir kt.

Prie Aukščiausiosios Tarybos rūmų. Tauta reikalauja LTSR konstitucijos viršenybės prieš TSRS konstituciją. Vilnius, 1988 m. lapkričio 18 d. Algimanto Žižiūno nuotrauka. LCVA

Pirmininko konstitucinį statusą apibendrino toks apibrėžimas: „Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas yra aukščiausias Tarybų Lietuvos valstybės pareigūnas ir atstovauja Respublikai šalyje ir tarptautiniuose santykiuose.“ Jo pagrindinės konstitucinės prerogatyvos buvo: vykdyti bendrąjį vadovavimą rengimui klausimų, kuriuos svarsto Taryba; pasirašyti įstatymus ir kitus Tarybos ir Prezidiumo aktus; teikti pranešimus dėl Respublikos padėties ir dėl svarbių vidaus ir užsienio politikos klausimų; pateikti Tarybai kandidatus išrinkimui į Tarybos pirmininko pavaduotojų ir Tarybos sekretoriaus pareigas; pateikti Tarybai kandidatus paskyrimui arba išrinkimui į Ministrų Tarybos pirmininko,

Liaudies kontrolės, Aukščiausiojo Teismo vadovų, taip pat vyriausiojo valstybinio arbitro pareigas; vesti derybas ir pasirašyti Respublikos tarptautines sutartis.

1989 m. rugsėjo 29 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdžiuose išklašius pranešimus dėl Rinkimų įstatymo ir Konstitucijos daugelio straipsnių pakeitimo įstatymo projektų iš esmės nediskutuota dėl būsimosios Aukščiausiosios Tarybos vadovo teisinio statuso. Nors tame pranešime buvo tiesiai pasakyta, kad „įvedamas iš esmės naujas, turintis plačius įgaliojimus Aukščiausiosios Tarybos pirmininko institutas“¹, niekas iš deputatų ir pakviestųjų į sesiją TSRS liaudies deputatų nesuabejojo tokiomis konstitucinėmis nuostatomis.

Aukščiausiosios Tarybos sprendimas būsimosios Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui suteikti išskirtinį teisinį ir, suprantama, politinį statusą, vis dėlto buvo įvertintas Sąjūdžio Seime 1989 m. lapkričio 12 d. Pareiškimе „Dėl respublikoje vykstančios diskusijos rinkimų klausimu“ įvertintos ne tik būsimųjų rinkimų organizavimo, bet ir politinio gyvenimo tendencijos, bylojančios apie siekį sutelkti „respublikos aukščiausiąją valdžią kelių asmenų rankose“. Pažymėta, kad „toku keliu jau pasuko XI šaukimo LTSR AT tryliktoji sesija, be visuotinio svarstymo priimdama LTSR konstitucijos 106 straipsnio pataisą, kurio 5 punktas suteikia LTSR AT pirmininkui didelę valdžią, reguliuojant santykius su kitomis valstybėmis: sutinkamai su šiuo punktu LTSR AT pirmininkas „veda derybas ir pasirašo LTSR tarptautines sutartis“. Nors čia nenumatoma LTSR AT pirmininko teisė sudarinėti tarptautines sutartis, vis dėlto LPS Seimas protestuoja prieš tokius, Lietuvos interesams pavojingus, LTSR politikos formavimo įgaliojimus.“²

Randasi ir prezidentinės iniciatyvos...

Nors platesnių svarstymų, ar Lietuvai reikia prezidento, nebuvo, tačiau kaip ir minėta prieš tai, ši tema fragmentiškai gvildenta konstitucinių projektų svarstymo metu – spaudoje, keliose televizijos, radijo laidose.

Algirdas Lileikis rašė, kad prezidento institucijos atkūrimas – politinės tikrovės poreikis, nes „Prezidentas, išrinktas piliečių, jaus tvirtybę ir savarankiškumą tuo atveju, kai mūsų Tarybą apsems emocijų banga. Savo ruožtu Taryba turės pakankamai galios paveikti prezidentą, kai šis taps pernelyg paklusnus savo partijai, rateliui ar ims neprotingai pataikauti įsismarkavusiai tautai. /.../ Norinčių būti prezidentu netrūks. Bus ir galinčių juo tapti. Lietuvos piliečiai išsirinks vieną drąsų, garbingą, ramios išminties žmogų, galintį mūru stoti už Lietuvos reikalus.“³

Būta ir kitokių nuomonių. Kęstutis Žičkus retoriškai klausė, kokias realias priemones turėtų hipotetinis prezidentas, t. y. valstybės ir vyriausybės vadovas, politikai vykdyti. „Armija okupacinė, viešojo ir slaptojo policija pavaldi „centrui“. /.../ Išvažiuos prezidentas su vizitu į Maskvą – ir liksime be galvos, panašiai kaip 1940 metais. Todėl būtina bet kokios politikos įgyvendinimo sąlyga – piliečių sutarimas visais svarbesniais klausimais. /.../ O gal hipotetinis prezidentas galėtų būti arbitras, iškilęs virš visų politinių jėgų? Tačiau tai – Konstitucinio komiteto (teismo) funkcija.“⁴

1989 m. spalio 26 d. „Dialogų“ ciklo televizijos laidos apie prezidento instituciją metu žiūrovai įvairiai vertino prezidento atsiradimo politines prielaidas. Vieni samprotaavo, kad tai yra komunistų išmonė, kiti buvo įsitikinę, kad šį klausimą gali spręsti tik tauta ir tik tada, kai Lietuva bus laisva, treti kalbėjo, kad kol nėra teisinės valstybės, demokratijos, prezidentas gali tapti diktatoriumi ir todėl šis klausimas nesvarstytinas⁵.

Lietuvoje neliko nepastebėta tai, kad 1989 m. rudenį Latvijoje buvo paskelbtas Latvijos TSR konstitucijos projektas, kuriame jau buvo apibrėžiami pagrindiniai prezidentinės valdžios parametrai: prezidentą renka Latvijos piliečiai, kandidatai į prezidentus turi būti gimę ir gyvenę Latvijoje ne mažiau kaip 10 metų. Prezidento pagrindiniai įgaliojimai tokie: šaukti Aukščiausiosios Tarybos sesijas; rengti pranešimus apie Respublikos užsienio

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) tryliktoji sesija. Stenogramos. Vilnius, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1989, p. 177.

² Lietuvos kelias, p. 65.

³ Lileikis A. Lietuvai reikia prezidento // Komjaunimo tiesa, 1989 m. spalio 17 d.

⁴ Žičkus K. Laisvės baimė // Atgimimas, 1989 m. lapkričio 3–10 d.

⁵ Žukas A. Ar reikalingas Lietuvai prezidentas // Respublika, 1989 m. spalio 31 d.

ir vidaus politiką; teikti Aukščiausiąjai Tarybai kandidatus į Aukščiausiosios Tarybos pirmininko, kitų svarbiausių valstybės institucijų vadovų pareigas; skelbti karo ar ypatingą padėtį šalyje ir ypatingą valdymo tvarką; kreiptis į Konstitucinį Teismą. Siūlyta suteikti prezidentui ir kitus įgaliojimus, taip pat ir ribotą veto teisę, kuriuos tradiciškai įgyvendina parlamentinių ar prezidentinių respublikų valstybių vadovai.

Svarstyta ne tik apie tai, ar apskritai reikia prezidento, bet ir žvalgytasi, kas galėtų būti tuo vieninteliu išrinktuoju. Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas gilinosi į Lietuvos gyventojų viešosios nuomonės tendencijas. Tyrimai rodė, kad nors dauguma apklaustųjų Sąjūdį vertina geriau nei Komunistų partiją, tačiau A. Brazauską, kaip Lietuvos interesams atstovaujantį lyderį, pripažino net 82 procentai apklaustųjų¹.

Idėjas dėl Respublikos prezidento institucijos įsteigimo (atkūrimo) 1989 m. spalio 31 d. įvertino Sąjūdžio Seimo taryba ir pareiškė, kad „sudėtingu pereinamuoju į visišką suverenitetą laikotarpiu sukoncentruoti visą valdžią vieno žmogaus rankose yra labai neatsakinga“. Seimo tarybos nuomone, „prezidento institucijos įkūrimas galimas tik demokratinėje nepriklausomoje Lietuvoje“².

1989 m. lapkričio 4 d. vykusioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje deputatas Vytautas Statulevičius atvirai prabilo apie bręstantį poreikį rinkti Respublikos prezidentą: „Noriu prašyti Aukščiausiosios Tarybos pavesti Aukščiausiosios Tarybos Įstatymų sumanymų komisijai iki sekančios sesijos išsiaiškinti Lietuvos žmonių nuomonę dėl Respublikos prezidento išrinkimo tikslingumo. /.../ Nepriklausomybės ant lėkštės niekas neatneš. Reikės patiems ją gauti. /.../ mūsų pagrindiniams tikslams pasiekti dabar ypač svarbi visų jėgų konsolidacija. Reikalinga labai protinga, veikli visa Respublikos valdžia, turinti visų Lietuvos žmonių pasitikėjimą.“³

Apibendrinamas argumentus, paskatinusius šį klausimą kelti Aukščiausiojoje Taryboje V. Statulevičius tvirtino: „Pirma. Prezidentinė institucija turi senas tradicijas Lietuvoje. Antra. Išplečiama vykdomosios valdžios galia. Trečia. Prezidentas renkamas visos tautos, visų piliečių, todėl jo pozicija labai svarbi tiek TSRS, tiek užsienyje. Ketvirta. Prezidento institutas – tai dar vienas žingsnis pirmyn į nepriklausomybę. Ir penkta. Prezidentas – tai viršpolitinė, viršsrovinė institucija, dirbanti daugiapartiškumo sąlygomis.“⁴

Deputato pasiūlymas Aukščiausiosios Tarybos sprendimu buvo perduotas Prezidiumui, kuris turėjo pateikti savo išvadą⁵. Beje, lapkričio 2 d. Prezidiume jau buvo ir įregistruotas deputatų Virgilijaus Noreikos, Genadijaus Konopliovo, Alfonso Macaičio, Alberto Meilaus raštas⁶: deputatai ragino 1990 m. vasario 24 d. vyksiančiuose rinkimuose rinkti ne tik deputatus, bet ir Aukščiausiosios Tarybos pirmininką (prezidentą).

Priimtos Konstitucijos straipsnių pataisos – pirmas žingsnis į Lietuvos suverenitetą. 1989 m. gegužės 18 d. Algimanto Žižiūno nuotrauka. LCVA

¹ *Ekspres informacija*, 1989 m. rugsėjo 5 d., nr. 209, nr. 210.

² *Ekspres informacija*, Nr. 342.

³ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) keturioliktoji sesija. Stenogramos. Vilnius, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1989, p. 115.

⁴ Ten pat, p. 116.

⁵ Ten pat.

⁶ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) penkioliktoji sesija. Stenogramos. Vilnius, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1989, p. 96.

Dėl kylančios diskusijos kategoriškai pasisakyta Sąjūdžio Seimo prieš tai minėtoje lapkričio 12 d. sesijoje: „/.../ LTSR prezidento institutas neatitinka Respublikos realios teisinės ir politinės padėties. Juo būtų galima apriboti naujai išrinktos AT veikimą, sukurti atgauto suverenaus valstybingumo iliuziją. Atrodo, taip siekiama įstatyminiu būdu sutelkti respublikos aukščiausiąją valdžią kelių asmenų rankose.“¹

Dar prieš Aukščiausiosios Tarybos penkioliktąją sesiją, kurios metu turėjo būti pateiktos Prezidiumo išvados „prezidentiniu“ klausimu, žurnalistas Kazimieras Budrys teiravosi Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sekretoriaus Liudviko Sabučio nuomonės dėl galimybės nedelsiant rinkti prezidentą. Pareigūnas samprotavo, esą nėra abejonių, kad ateityje „Lietuva turės savo prezidentą. Šiandien tokiame sprendimui dar nepasirengę. /.../ Kai subręsime šitokie nuostatai, manau, galėsime ramia širdimi išsirinkti demokratinės valstybės vadovą. Tada nereikės ir jokių komitetų tarybų valdžiai ginti, o bus ginamas žmogus, jam tarnaus jo sukurtoji valdžia ir prezidentas.“²

Prezidiumo nusiteikimą dėl šio neordinarinio klausimo 1989 m. lapkričio 23 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje išdėstė Prezidiumo pirmininkas Vytautas Astrauskas: „Vieningai nutarta neteikti Aukščiausiajai Tarybai pasiūlymų dėl prezidento pareigybės įteisinimo. /.../ Gal iš pirmo žvilgsnio prezidentinis valdymas ir atrodo patraukliai, pabrėžia valstybingumą, tačiau jo šalininkų argumentai nėra kol kas svarūs. /.../ Visų pirma, ar suderinamas prezidento valdymo statusas ir dabartinis Lietuvos suvereniteto lygis? Juk Respublikos valstybingumo atkūrimo programa dar tik pradėdama konstruoti. /.../ Esant dabartiniam demokratijos lygiui, kol gajūs autoritarizmo įpročiai, vieno asmens rankose sukaupti valdžią būtų gana problematiška ir net neatsargu. /.../ Pagaliau reikia aiškiai ir visapusiškai atsakyti į klausimus, kaip mes norėtume rinkti prezidentą ir kokius įgaliojimus jam deleguotume? Tam reikia laiko ir darbo. O tam dabar mes nepasiruošę. Skubotumas nepadės, o gali pakenkti.“³ Posėdžiui vadovavęs Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Lionginas Šepetys pareiškė: „/.../ tokį klausimą turėtų spręsti Lietuvos žmonės, tauta. Gal ir referendumo keliu.“⁴

Nors išsamios diskusijos dėl prezidento instituto įsteigimo tada ir neįvyko, kai kurių deputatų nuomone, valstybės vadovo poreikis aktualėja tada, kai vyksta esminiai socialinio politinio gyvenimo pokyčiai. Štai deputatas Algimantas Brazaitis samprotavo, kad kol nusistovės „politinis tvenkinys“, visuotiniuose rinkimuose reikia rinkti prezidentą arba Aukščiausiosios Tarybos pirmininką. Deputatas svarstė, kad artėjant politinio, ekonominio nestabilumo laikmečiui, „net Sąjūdžiui pritrūks jėgų suvaldyti situaciją“, ir siūlė pradėti diskutuoti dėl dviejų rūmų parlamento, nes, jo įsitikinimu, toks parlamentas visapusiškiau atskleistų žmonių lūkesčius dėl demokratinės raidos perspektyvų⁵. Justas Paleckis buvo įsitikinęs, kad „/.../ Lietuvai, aišku, nereikia tokio prezidento, koks jis buvo iki 1940 metų. Ypač tarp 1926 ir 1940 metų. /.../ tiesioginis tautos mandatas pirmajam Respublikos, pirmajam Lietuvos asmeniui būtų labai reikalingas šiuo atsakingu pereinamuoju laikotarpiu. /.../ taip išrinktas tinkamas šiam postui žmogus galėtų tvirčiau elgtis, jausdamas tiesioginį žmonių pasitikėjimą šiuo sudėtingu laikotarpiu. Tačiau, aišku, galimi įvairūs variantai.“⁶ Zigmas Vaišvila kategoriškai pasisakė prieš iniciatyvas steigti prezidento instituciją, rinkti Aukščiausiosios Tarybos pirmininką visuotiniuose rinkimuose: „/.../ kam dabar galima uždėti tokią atsakomybę. Vieną žmogų visada galima užspausti. Žmogus yra žmogus. /.../ Sąjūdžio iniciatyvinėje grupėje nuo pat veiklos pradžios buvo šita dilema ir, matyt, veikė du aspektai. Pirmas, kad vieną žmogų galima užspausti, todėl labai ilgai pirmininko nebuvo.“⁷

Prezidentinis reikalas tada baigėsi balsavimu: pritarti ar nepritarti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimui, kuriame siūloma 1990 m. vasario 24 d. įvyksiančiuose rinkimuose į Aukščiausiąją Tarybą Respublikos prezidento nerinkti. Už tokį nutarimą balsavo 252, prieštaraujančių nebuvo, o susilaikė 4 deputatai⁸.

¹ Lietuvos kelias, p. 65.

² Komjaunimo tiesa, 1989 m. spalio 27 d.

³ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) penkioliktąją sesiją. Stenogramos, p. 21, 22.

⁴ Ten pat, p. 31.

⁵ Ten pat, p. 23, 24.

⁶ Ten pat, p. 27.

⁷ Ten pat, p. 98.

⁸ Ten pat, p. 99.

Dar viena iniciatyva: Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas turi būti renkamas visuotiniuose rinkimuose arba rengiamas referendumas

Šios iniciatyvos kontekste reikėtų prisiminti, kad 1990 m. sausio 15 d. Aukščiausiosios Tarybos šešioliktoje sesijoje buvo svarstomas V. Astrausko pareiškimas dėl jo atleidimo iš Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko pareigų. Vietoj savęs pirmininku jis pasiūlė išrinkti A. Brazauską. Beje, Zita Šličytė kandidatą siūlė Kazimierą Motieką, o Vytautas Čepas – Romualdą Ozolą.

Apie nuotaikas Aukščiausiosios Tarybos posėdžių salėje byloja kai kurių deputatų pasisakymai. V. Statulevičius kalbėjo: „/.../ rinkdami Prezidiumo pirmininką, mes neturime duoti jokių įsipareigojimų, kas bus Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas po rinkimų. Apie tai negali būti nė kalbos. Susirinks nauja Aukščiausioji Taryba ir pati nuspręs, kas bus jos pirmininkas, sudarys vyriausybę. Svarbiausias dalykas yra mokytis demokratijos.“¹ Česlovas Karbauskis buvo įsitikinęs: „/.../ Lietuvos žmonės nesuprastų, kad gerbiamas A. Brazauskas negali bent laikinai pavaduoti dabar esančio pirmininko ir žengiant Lietuvai, sakyčiau, į prezidentinę respubliką, negali bent du tris mėnesius pasitreniruoti šiame poste. /.../ išrinkę naują Aukščiausiąją Tarybą dar neturėsime Respublikos prezidento, rinksime Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininką. Betgi jeigu šiandien mes pradėdam treniruotis referendumuose, tai kas žino, kiek išgyvens Lietuva be prezidento. Mano manymu, Lietuva nori matyti A. Brazauską šitame poste.“²

Buvo ir prieštaraujančiųjų sprendimui paskirti A. Brazauską Prezidiumo pirmininku. Z. Vaišvila akcentavo: „/.../ kyla diskusija dėl Prezidento reikalingumo. Tokiu atsakingu laikotarpiu sukoncentruoti visą atsakomybę prie geriausios valios tikrai vienam žmogui, sutelkti į vienas rankas vadovavimą ir Komunistų partijai, kol kas valdančiajai ir gausiausiai, rimčiausiai partijai, ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui tikrai yra labai sudėtingas ir atsakingas dalykas pirmiausia tam žmogui.“ Deputatas svarstė, kad siekiant išvengti valdžios koncentravimo vieno asmens rankose, Prezidiumo pirmininko pareigas būtų galima laikinai pavesti vienam iš pirmininko pavaduotojų arba papildomai išrinkti dar vieną pavaduotoją.³

Rinkimų procedūra neužtruko – V. Astrauskas jo paties prašymu buvo atleistas iš Prezidiumo pirmininko pareigų⁴, o į šias pareigas išrinktas A. Brazauskas⁵.

Grupė deputatų (TSRS liaudies deputatai Kazimieras Uoka, Vitas Tomkus, Marijonas Visakavičius, Bronislovas Genzelis, Vytautas Čepas, Algis Mickis, Juozas Olekas, Lietuvos TSR deputatai G. Konopliovas, Anatolijus Rasteika, Z. Vaišvila) įvykius Tarybos sesijoje įvertino pareiškimu: „/.../ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko rinkimai buvo pernelyg skuboti, surengti visapusiškai neapsvarsčius pagrindinio klausimo: ar demokratijos perspektyvų ir esamos politinės padėties požiūriu tikslinga sutelkti kuo daugiau valdžios vieno asmens ir vienos partijos rankose, kol ji dar neatsikratė valstybinės partijos bruožų. Rinkimų procedūra sukeista, nenuosekli. /.../ nesuteikus kandidatams žodžio prieš balsavimą, neklausus jų sutikimo balotiruotis, taip pat rodo dirbtines pastangas, maža ką bendro turinčias su deklaruojamu ėjimu į demokratiją.“⁶

Aukščiausiosios Tarybos pirmininko klausimas vėl iškeltas 1990 m. sausio 31 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo posėdyje, kai buvo tariamasi dėl artėjančios Tarybos sesijos darbotvarkės. Posėdyje Vladislavas Domarkas daugeliui netikėtai pasiūlė įtraukti klausimą dėl Tarybos pirmininko rinkimo „visaliaudiniu balsavimu“. Jo nuomone, naujai išrinkta Aukščiausioji Taryba slapto balsavimu galėtų iškelti kandidatą į pirmininko pareigas, o po to būtų rengiami rinkimai. Visa tai turėtų reglamentuoti naujos konstitucinės nuostatos. Kitas būdas – dabartinė Aukščiausioji Taryba skelbia referendumą, kuriame rinkėjai pasisakytų dėl pirmininko statuso. Toks referendumas galėtų vykti 1990 m. vasario 24 d., t. y. kartu su Aukščiausiosios Tarybos deputatų rinkimais. Prezidiumas

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) šešioliktoji sesija. Stenogramos. Vilnius, Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1990, p. 9.

² Ten pat, p. 8.

³ Ten pat, p. 14.

⁴ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1990, nr. 4-82.

⁵ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1990, nr. 4-83.

⁶ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) šešioliktoji sesija. Stenogramos, p. 67.

nutarė siūlyti šį klausimą įtraukti į Tarybos sesijos darbų programą, o pranešėju paskirti V. Domarką.

Kai visuomenę pasiekė informacija apie tai, kas planuojama svarstyti Aukščiausiosios Tarybos septynioliktoje sesijoje, tam kategoriškai pasipriešino Laikinoji politinė konsultacinė taryba: 1990 m. vasario 5 d. posėdyje vieningai nutarta, kad Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos pirmininko tiesioginių rinkimų ir jo įgaliojimų klausimas dabartinio šaukimo Aukščiausiosios Tarybos sesijoje nesvarstytinas.

Šio politinio vyksmo kontekste derėtų paaiškinti Laikinosios politinės konsultacinės tarybos atsiradimo ištakas. Tokio politinio darinio sukūrimo idėja radosi 1989 m. gruodžio 26 d. Sąjūdžio Seimo tarybos posėdyje¹. Jos tikslas buvo apibrėžtas taip: „.../ pereinamuoju laikotarpiu žengiant į Nepriklausomybę, o ypač iki naujosios AT pirmosios sesijos, sutelkti Lietuvos politines jėgas jų veiksmų koordinavimui, pozicijų suartinimui. /.../ Tarybų Sąjungos perversmų, Rytų Europos tarptautinės krizės arba vietinės ypatingos padėties atveju turėti operatyviai veikiančią politinę informacinę organą, kuris galėtų Lietuvos visuomenę instrukuoti elgesio atžvilgiu ir telkti bendriems nuosekliams veiksams.“²

Virgilijus Čepaitis rašo, kad parengiamieji Laikinosios politinės konsultacinės tarybos posėdžiai vyko sausio 22 d. ir sausio 30 d. Komunistų partijai juose atstovavo R. Ozolas, J. Paleckis, Gediminas Kirkilas, Alfonsas Macaitis, Vladimiras Beriozovas, Romas Gudaitis, Vitalijus Geržonas, o Sąjūdžiui – V. Landsbergis, kun. Vaclovas Aliulis, Česlovas Stankevičius ir V. Čepaitis. Kitoms organizacijoms atstovavo: Žaliųjų partijai – Z. Vaišvila, Žemdirbių sąjūdžiui – Rimvydas Survila, Tremtinių sąjungai – Audrius Butkevičius, Krikščionių demokratų partijai – Algirdas Saudargas, Demokratų partijai – Povilas Pečeliūnas³.

1990 m. vasario 7 d. prasidėjusioje Aukščiausiosios Tarybos septynioliktoje sesijoje diskutuojant, ar įtraukti į darbotvarkę Prezidiumo siūlymą dėl Aukščiausiosios Tarybos pirmininko rinkimų tvarkos, TSRS liaudies deputatas R. Gudaitis pranešė apie Laikinosios politinės konsultacinės tarybos kreipimąsi. Paaiškindamas šio kreipimosi motyvus R. Gudaitis kalbėjo: „Tik po rinkimų į Respublikos parlamentą, nusistovėjus politinių jėgų santykiui, bus galima apsispręsti, kokia turėtų būti nepriklausomos Respublikos forma: ar tai būtų prezidentinė respublika, su dideliais prezidento įgaliojimais – Prancūzijos pavyzdžio penktoji respublika, ar prezidentas bus tik konstitucijos sargas ir garantas. Čia yra esmė, todėl, kad Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui, renkamam visaliaudiniu balsavimu, siekiama suteikti labai didelius įgaliojimus ir, man atrodo, kad tai yra ateities klausimas, svarstytinas ateityje, po demokratinių rinkimų į LTSR Aukščiausiąją Tarybą. Ši idėja yra forsuojama.“⁴

Savo pranešime V. Domarkas akcentavo tai, kad jo iniciatyvą paskatino daugelio žmonių, konkrečiai – Kauno politechnikos instituto 38 profesorių, devynių dekanų, pasiūlymas, taip pat visuomenėje plintančios idėjos dėl Aukščiausiosios Tarybos pirmininko statuso. Pažymėdamas, kad Prezidiumo posėdyje jis pasiūlęs keletą variantų, šiuo metu būtų linkęs suteikti prioritetą referendumo variantui, t. y. suteikti rinkėjams galimybę pasisakyti, ar tauta, ar pats parlamentas turi rinkti parlamento vadovą. Jam, esą, būtų priimtinas šiuo metu egzistuojantis naujas Aukščiausiosios Tarybos pirmininko konstitucinio statuso apibrėžimas (aukščiausias valstybės pareigūnas ir atstovauja Respublikai šalyje ir tarptautiniuose santykiuose) ir toks statusas sąlygoja ir pirmininko visuotinių rinkimų prielaidas⁵.

Po šio klausimo pateikimo įvyko aštri diskusija, kurioje aktyviausiai dalyvavo TSRS liaudies deputatai. Z. Šličytė kalbėjo apie tai, kad „Tauta negali apsispręsti rinkti aukščiausią pareigūną, neturėdama konkrečios jo kompetencijos. Turi būti pirma išsamiai išvardyta šito pareigūno kompetencija, kokie įgaliojimai suteikiami, o tik tai po to išrinkimo tvarka. Čia demokratizavimas vyktų iš kito galo.“⁶ Alfredas Smailys, pritardamas Z. Šličytei, taip pat pabrėžė, kad visų pirma reikia konstitucijoje nustatyti šio pareigūno įgaliojimus ir tik

¹ Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą. Vilnius, Tvermė, 2006, p. 309.*

² *Ekspress informacija, nr. 265.*

³ Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą, p. 399.*

⁴ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) septynioliktoji sesija. *Stenogramos. Vilnius, Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1990, p. 12.*

⁵ *Ten pat, p. 13.*

⁶ *Ten pat, p. 15.*

po to organizuoti jo rinkimus¹. Z. Vaišvila kategoriškai reikalavo atsakymo į tokį klausimą: „Kuo jūs galite paaiškinti, kad vasario 24 d. siūloma surengti referendumą, o jau kovo 24 d. iš tų pačių, atseit, išrinktų deputatų, rinkti pirmininką?“² Vytauto Landsbergio nuomone, „klausimas yra neparuoštas ir dirbtinai formuojamas – akivaizdu. Bet ir metodai yra nekorektiški.“³ Kazimieras Antanavičius samprotavo, ar reikia „referendumą siūlyti, nežinant už ką reiktų balsuoti – žmogus nežinodamas už ką taip ar ne turi pasakyti /.../ ne už žmogų, o už kažkokias pareigas – yra prasmė?“⁴

Ši polemika baigėsi balsavimu, ar įrašyti Aukščiausiosios Tarybos pirmininko rinkimų klausimą į Tarybos darbotvarkę. Nors tokiam sprendimui buvo aktyviai priešinamasi, už balsavo 196, prieš – 25, susilaikė – 15 deputatų⁵.

Vasario 8 d. turėjusi tęstis diskusija dėl Aukščiausiosios Tarybos pirmininko rinkimų tvarkos neįvyko. Reikalas tas, kad posėdžių pertraukos metu posėdžiavęs Prezidiumas nusprendė siūlyti „klausimo šioje sesijoje nebesvarstyti, pasikliauti jau anksčiau priimtais įstatymais ir konstitucinėmis pataisomis“. Tokią poziciją pristatė Prezidiumo sekretorius L. Sabutis: „/.../ klausimą apsvaarsčius ir teigiamai jį išsprendus, susidarytų nemažai pildomų keblumų, užimtų daug laiko, didintų politinę įtampą. Juo labiau, kad tai būtų susiję su naujų įstatymų parengimu, svarstymu ir priėmimu, o laiko tam beveik nebelieka. /.../ Šiuo atveju mums yra svarbiau ne kaip, o ką mes išsirinksime Aukščiausiosios Tarybos pirmininku, kad jis būtų visiems žinomas, kompetentingas žmogus, pasiruošęs eiti kartu su parlamentu ir visais Lietuvos gyvenančiais žmonėmis.“⁶

A. Brazauskas, vertindamas įvykusį Prezidiumo posėdį ir apskritai socialinę politinę Respublikos situaciją, pabrėžė, kad sprendimas dėl Aukščiausiosios Tarybos pirmininko statuso būtų priimtas „pernelyg skubiai“: „Formuojasi naujos partijos, nauji judėjimai, visuomenė labai susiskirsčiusi politiniu požiūriu. /.../ Sprendžiama, o koku gi keliu reikia eiti ir žengti, kokios laikytis taktikos, siekiant suvereniteto, Lietuvos nepriklausomybės. Ir štai dabar, gerai nepasiruošus, net nepadarius mūsų įstatymų pataisų, pradedant pagrindiniu įstatymu – Lietuvos konstitucija, – turėtume spręsti, o kokios turėtų būti Lietuvos žmonių išrinkto pirmininko teisės? /.../ Kokie gi būtų tokio pirmininko santykiai su parlamentu?“⁷

A. Brazausko samprotavimai apie prielaidas organizuoti Aukščiausiosios Tarybos pirmininko „visaliaudinius“ rinkimus arba referendumą buvo pagrindinis argumentas, kuris ir nulėmė tokių svarstymų pabaigą. Savo siūlymą atsiėmė ir klausimo svarstymą iniciavęs V. Domarkas.

Aukščiausiosios Tarybos pirmininko rinkimai: politinės santarvės paieškos

Buvo galima tikėtis, kad iniciatyvos visuotiniuose rinkimuose rinkti Aukščiausiosios Tarybos pirmininką arba skelbti referendumą ir steigti (atkurti) Respublikos prezidento konstitucinį institutą, baigėsi. Tačiau taip neatsitiko. Artėjant vasario 24-ajai, Aukščiausiosios Tarybos deputatų rinkimų diena, vėl kilo naujos politinės bangos, kurios rodė dalies visuomenės įsitikinimą, kad Aukščiausiosios Tarybos pirmininku arba prezidentu turi tapti A. Brazauskas – Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas, Lietuvos komunistų partijos centro komiteto pirmasis sekretorius.

Štai Šiauliuose įsikūrė referendumo rengimo iniciatyvinė grupė ir paskelbė, kad būsimuoju prezidentu turi būti A. Brazauskas ir kad tokiam sprendimui savo parašais pritaria daugiau kaip 400 tūkstančių piliečių⁸. Beje, apie A. Brazausko populiarumą bylojo tada rengtos įvairios apklausos. „Respublikos“ laikraščio paskelbtoje neakivaizdinėje konferencijoje skaitytojų buvo klausiama, už ką tauta balsuotų rinkimuose. Daugiausia balsų gavo K. Motieka – 859, A. Brazauskas – 774, R. Ozolas – 507, V. Landsbergis – 504, K. Antanavičius – 397⁹.

¹ Ten pat, p. 16, 17.

² Ten pat, p. 17.

³ Ten pat.

⁴ Ten pat, p. 18.

⁵ Ten pat, p. 19.

⁶ Ten pat, p. 140.

⁷ Ten pat, p. 140, 141.

⁸ Ilgūnas G. Algirdas Brazauskas. Vilnius, Versus aureus, 2009, p. 177.

⁹ Respublika, 1990 m. vasario 22 d.

Kaišiadorių rajono rinkėjai paskelbė „Atvirą laišką Lietuvos žmonėms“. Jo autoriai buvo įsitikinę, kad Aukščiausiosios Tarybos pirmininką turi rinkti ne parlamentas, o visos Lietuvos rinkėjai. Šiai idėjai palaikyti visur buvo renkami parašai. Be užuolankų tvirtinta, kad naujojo parlamento vadovu turėtų būti A. Brazauskas¹.

„Atgimimo“ apžvalgininkas K. Žičkus rašė, kad tokie tiesioginiai pirmininko rinkimai nuosekliai vestų prie prezidentinio valdymo, nesunkiai suvokiant, kas bus būsimasis prezidentas: „A. Brazauskas, atsisakydamas primesto jam valstybinio perversmo kelio, pakilo virš siaurų partinių interesų ir pasirodė kaip nacionalinio masto lyderis (lygiai taip pat pernai pasielgė A. Juozaitis, atsisakydamas konkuruoti su A. Brazausku).“²

Rinkimai, kuriems kruopščiai rengėsi tiek Sąjūdis, tiek Lietuvos komunistų partija ir kitos politinės organizacijos, įvyko. Reikšmingesnių rinkimų įstatymų pažeidimų nebuvo nustatyta. Mažoritarinė rinkimų sistema sudarė galimybes visiems kandidatams reikšti savo politines, ideologines nuostatas ir nevaržomai bendrauti su rinkėjais.

Taigi vasario 24 d. jau buvo išrinkta 90 deputatų, tarp jų – 72 Sąjūdžio remti kandidatai³. Jau pirmieji preliminarūs rinkimų rezultatai rodė, kad Sąjūdis užsitikrina akivaizdžią parlamentinę daugumą. Apie realią Sąjūdžio politinę situaciją bylojo ir tai, kad į įsikūrusį Sąjūdžio deputatų klubą nariais užsiregistravo 93 deputatai⁴.

1990 m. kovo 11 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje Mandatų komisijos pirmininkas Aloyzas Sakalas pranešė pagrindinius rinkimų statistinius duomenis: 1990 m. vasario 24 d. rinkimuose ir kovo 4, 7, 8 ir 10 dienomis vykusiam pakartotiniame balsavime išrinkti 133 deputatai. Vasario 24 d. rinkimuose dalyvavo 71,72 proc. rinkėjų, o pakartotiniame balsavime – 66,4 proc. Pagal Mandatų komisijos duomenis deputatų sudėtis buvo tokia: 70 nepartinių, 63 deputatai buvo iš įvairių partijų: 40 Lietuvos komunistų partijos narių, 9 Lietuvos socialdemokratų partijos nariai, 5 TSKP nariai, 4 Lietuvos žaliųjų partijos, 3 Lietuvos demokratų partijos ir 2 Lietuvos krikščionių demokratų partijos nariai⁵.

Aukščiausioji Taryba patvirtino Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų įgaliojimus⁶ ir nedelsdama pradėjo Aukščiausiosios Tarybos pirmininko rinkimų procedūrą. Jau kovo 10 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje deputatas Aleksandras Abišala supažindino su įstatymo projektu, kuriuo siūlyta papildyti galiojantį Aukščiausiosios Tarybos reglamentą ir detaliau apibrėžti pirmininko rinkimo ir atšaukimo tvarką. Deputatas kalbėjo, kad projektą „/.../“ iniciatyvos teise paruošė grupė deputatų. Jis kelis kartus buvo apsvarstytas Sąjūdžio deputatų klube.⁷ Įstatymas buvo priimtas kitą dieną, t. y. kovo 11-ąją, ir juo buvo vadovaujamasi renkant Aukščiausiosios Tarybos pirmininką⁸. Reglamente įtvirtintas slapto balsavimo principas leido deputatams laisvai pareikšti savo valią dėl kandidatų.

Pagal naujas reglamentines nuostatas kandidatus į pirmininko pareigas galėjo siūlyti visi deputatai. Kandidatas buvo laikomas iškeltu, jeigu pasiūlymui pritarė (antrino) dar bent vienas deputatas. Vidmantė Jasukaitytė, tada dar priklausiusi Sąjūdžio deputatų klubui, kandidatų į pirmininko pareigas pasiūlė R. Ozolą. R. Ozolas savo kandidatūrą atsiėmė ir į pirmininko postą pasiūlė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo tarybos pirmininką V. Landsbergį. Stasys Kašauskas pareiškė, kad kandidatų į Aukščiausiosios Tarybos pirmininkus turi būti A. Brazauskas. Jo siūlymas buvo grindžiamas ir tuo, kad „gauta šimtas tūkstančių parašų, niekieno neorganizuotų, prašančių paremti jo kandidatūrą“. K. Antanavičius buvo įsitikinęs, kad šias pareigas turėtų eiti K. Motieka. K. Motiekai atsisakius dalyvauti rinkimuose, beliko du kandidatai – A. Brazauskas ir V. Landsbergis. Toliau ėjo kandidatų pasisakymai, klausimai jiems ir atsakymai, diskusijos.

Taigi slapto balsavimo biuletenyje buvo įrašytos dviejų kandidatų pavardės: Algirdas Brazauskas ir Vytautas Landsbergis. Po balsavimo balsų skaičiavimo komisijos pirmininkas Liudvikas Saulius Razma paskelbė rezultatus: slaptam balsavimui išduoti 133 biuleteniai, rasti 133, negaliojančių biuletenių nėra. Nustatyta, kad biuleteniuose įrašytos kandidatūros

¹ Tiesa, 1990 m. kovo 3 d.

² Žičkus K. Kaip išvengti juridinių spąstų // Atgimimas, 1990 m. vasario 24–28 d.

³ Čepaitis V. Su Sąjūdžiu už Lietuvą, p. 409.

⁴ Ten pat, p. 431.

⁵ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos. 1. Vilnius, Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, 1990, p. 19–20.

⁶ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1990, nr. 9–213.

⁷ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos, p. 8.

⁸ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1990, nr. 9–214.

gavo balsų: A. Brazauskas – už 38, prieš 95. V. Landsbergis – už 91, prieš – 42¹. Aukščiausiosios Tarybos pirmininku buvo išrinktas V. Landsbergis.

Nors dėl rinkimų rezultatų teisėtumo abejonių nekilo, tačiau politinis nepasitenkinimas įvykių raida sukėlė aštrią konfrontaciją tarp deputatų, atstovaujančių skirtingoms politinėms nuostatomis ir idėjoms. Deputatas Valerijonas Šadreika perskaitė „Santarvės“ klubo deputatų pareiškimą, kuriame buvo skelbiama apie aštrėjančią politinę priešpriešą, visuomenės susiskaldymą. Vienas iš pareiškimo motyvų buvo tas, kad Aukščiausiosios Tarybos pirmininku išrinktas ne tas žmogus: „/.../ Mes manome, kad būtina kuo skubiau atitaisyti padarytą klaidą. /.../ Kraštui reikalinga vienijanti asmenybė, kuri suvoktų Lietuvą kaip vieningą visumą. /.../ Tegul ateina kūrėjas ar mąstytojas, politikas ar verslininkas, gavęs tiesioginį Lietuvos piliečių palaikymą...“²

Dar prieš tai Vytautas Petras Plečkaitis kalbėjo: „/.../ partija, pralaimėjusi rinkimus, jau ne teoriškai, bet praktiškai privalo realizuoti šeštąją Konstitucijos straipsnį. O tai reiškia, kad Komunistų partija, sudarydama parlamente mažumą, negali pretenduoti į svarbiausius valstybinius postus. /.../ Lietuvos vyriausybė turėtų būti formuojama daugumos Lietuvos žmonių išreikštos valios principu, atsižvelgiant į kompetenciją bei norą dirbti nepriklausomos Lietuvos labui. Tinkamiausia kandidatūra laikau Vytauto Landsbergio kandidatūrą.“³

Platų atgarsį sukėlė A. Juozaičio straipsnis „Istorinė klaida“. Autorius rašė: „/.../ reikia paisyti ir gerbti tų pačių žmonių, kurie savo balsu padėjo įvykdyti istoriją, valią. Nestumdyti tos valios ir nefalsifikuoti jos /.../ Šiuo be galo svarbiu metu mes turime būti nesuskilę dėl svarbiausio – valstybės valdžios – klausimo. Bet skilimas jau įvyko. Dabar nebeišvengiamai vyks skirtingų pozicijų telkimas ir konfrontacija. Nes pamatas šiam telkimuisi yra – žmonės sunerimę ir nepatenkinti. /.../ Nauja Aukščiausioji Taryba turi savo rankose labai daug ką. Bet ne viską, kad galėtų, atlikusi pirmą žingsnį, nebepaisyti savo rinkėjų valios.“⁴

Priešprieša visuomenėje ir Aukščiausiojoje Taryboje tapo tokia aštri, kad grėsė Respublikos politinių, teisinių pamatų saugumui apskritai ir tai vertė deputatus ieškoti kompromisinių sprendimų.

Jau kovo 12 d. Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas V. Landsbergis kreipėsi į Lietuvos žmones ir kvietė santaikai: „/.../ kaip niekada mums reikalingas ryžtas ir tikėjimas savo jėgomis. /.../ Trumparegiški tarpusavio vaidai, pavydas, savųjų skirstymas į „blogus“ ir „gerus“ pagal anketinius duomenis, partiškumą ar tautybę, pamiršus darbą ir sugebėjimus, gali būti pragaištingi. /.../ Nepriklausomybė – tai ne rūstus Paskutinis teismas, ne aklas atpildo siekimas, ne laimėtojų triumfas, o mūsų istorinio susitaikymo, mūsų garbės, meilės ir atgimimo nenutrūkstantis kelias.“⁵

Po kelių dienų, kovo 14-ąją, po alinančių debatų susipriešinusioms deputatų grupėms vis dėlto pavyko parengti ir paskelbti kreipimąsi į Lietuvos žmones: „/.../ Mes, Jūsų išrinktieji deputatai, vieningai balsavome už laisvą, nepriklausomą Lietuvą, demokratiškai, pagal Konstituciją išrinkome Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pirmininką. Dabar mums visiems drauge teks įveikti daugybę įvairiausių sunkumų, todėl kelia nerimą bergždžias Lietuvos žmonių skaldymasis, parašų rinkimas, vertinant teisėtus Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos sprendimus.“ Kreipimesi akcentuota: „Supraskime – rinkimai baigėsi. Kviečiame Jus nerinkti jokių parašų. Būkime vieningi ir nesukelkime atgimstančiai Lietuvai pavojaus, kuris naudingas tik mūsų Nepriklausomybės priešams.“⁶ Už būtent tokio kreipimosi tekstą balsavo 126 deputatai, 7 nedalyvavo, o prieš balsavusiųjų nebuvo⁷.

Kovo 15 d. per Lietuvos televiziją į Lietuvos žmones kartu kreipėsi V. Landsbergis ir A. Brazauskas. Jie pakvietė tautą sutikti su Aukščiausiosios Tarybos pirmininko rinkimų rezultatais ir telktis Nepriklausomybės atkūrimo darbams.

¹ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos, p. 63.

² Ten pat, p. 286.

³ Ten pat, p. 55.

⁴ Lietuvos rytas, 1990 m. kovo 15 d.

⁵ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys. T. 1. Vilnius, Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, 1991, p. 330, 331.

⁶ Ten pat, p. 332, 333.

⁷ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija. Stenogramos, p. 22.

RASA ČEPAITIENĖ

VILNIUS KAIP LIETUVIŠKOJO NACIONALIZMO LOPŠYS

Vilniaus lietuviškumo klausimas

2017 m. kovo 29 d. Lietuvos žiniasklaidoje nuvilnijo sensacija – iki tol visuomenei mažai žinomas Kauno Vytauto Didžiojo universiteto profesorius Liudas Mažylis Berlyne, Vokietijos užsienio reikalų ministerijos archyve, rado Vasario 16-osios Lietuvos Nepriklausomybės Akto egzempliorių lietuvių kalba kartu su jo vertimu į vokiečių kalbą¹. Lietuviškasis Akto originalas yra laikomas prarastu, tad suprantama šio atradimo reikšmė, juolab kad jis buvo padarytas Lietuvos šimtmečio išvakarėse. Pats moderniosios Lietuvos šimtmečio jubiliejus, kuriam skirti skaitlingi renginiai visus metus vyko įvairiose Lietuvos vietovėse, pirmosios Respublikos atminimo kultūros dėmesį pirmiausia kreipė į sostinę, kur 1917 m. rugsėjo 18–23 d. vykusioje Vilniaus konferencijoje įkurta Lietuvos Taryba 1918 m. vasario 16 d. paskelbė atstatanti Lietuvos nepriklausomybę su sostine Vilniumi.

Šio teksto tikslas – rekonstruoti sociokultūrinius veiksmus, atvedusius į šį reikšmingą politinį įvykį, ypač žvelgiant per moderniojo lietuvių nacionalizmo santykio su miestais ir su projektuojamos Lietuvos valstybės sostine prizmę. Šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje, išsamiai analizuojančioje tautinio atgimimo genezę ir eigą, pasirodo svarstymų, kodėl tarp šių lietuvių visuomenės modernizacijos ir politinės aspiracijos lūkesčių nugalėjo būtent Vilniaus trauka, nors jam ir būta kai kurių kultūriškai ir kalbiškai palankesnių alternatyvų, tokių kaip, pavyzdžiui, Kaunas². Ši tema taipogi jau yra tapusi sudėtinė debatų (veikiau ideologinių nei istoriografinių) dalimi, siekiant apibrėžti lietuvių tapatumą naujomis, eu-rointergracinėmis sąlygomis. Antai Alfredas Bumblauskas buvo diskusijos dėl vadinamųjų *senalietuvių* (lenkiškai kalbančios Lietuvos bajorijos) ir *naujalietuvių* (tautinio atgimimo veikėjų, pasirinkusių lietuvių kalbą ir tapatumą) tarpusavio santykių iniciatorius ir bandė reabilituoti lenkakalbį, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicija besiremiantį vietos tapatumą (įskaitant tokius istorijos personažus kaip Juzefas Pilsudskis ar Liucjanas Želigovskis), laikydamas jį taip pat modernios lietuvių tautos dalimi³. Tačiau šie akivaizdžiai su santykių su „strategine partnere Lenkija“ gerinimu susiję svarstymai sulaukė ir nemenkos kritikos⁴. Na, o tyrimai, skirti miestų vaidmeniui formuojantis lietuviškajai tapatybei ir moderniajai lietuvių valstybei, nors ir aptaria įvairius šalies urbanizacijos aspektus, vis dėlto stokoja gilesnio žvilgsnio į tautinio judėjimo vidinę logiką ir sąrangą siejant su miestais. Lietuvos ir artimojo regiono miestų, įskaitant Vilnių, nacionalizavimo⁵ temos tyrėjai, remdamiesi gaja pozityvistine istoriografijos tradicija, daugiausia dėmesio skiria sociopolitinės lietuviškojo nacionalizmo raidos ir jo santykio su miestais sąlygoms aptarti, o ne jo ideologiniam *spiritus movens* rekonstruoti. Taigi vyraujanti tendencija pabrėžti tautiniam judėjimui įtakos turėjusių socioekonominių veiksmų svarbą vis dar linkusi ignoruoti šiuo atveju itin reikšmingą *idėjų istorijos* perspektyvą. Šios tautinį lietuvių judėjimą vienijusios ir į priekį variusios idėjos dažniausiai tiriamos atsietai nuo šių procesų⁶. Todėl šiame tekste pabandyti ne tik remtis gausia lietuvių tautinio atgimimo istorijos tyrimų medžiaga, bet ir iš lyginamųjų regiono nacionalizmo studijų⁷, politinės filosofijos⁸ bei geopolitikos⁹ kylančiomis išvargomis. Tikiuosi, jos padės į analizę įtraukti ir chronologinį („nacionalinio klausimo“ genezė ir raida Lietuvoje iki „nacionalinės stabilizacijos“ laikotarpio 1922 metais), ir erdvinį (sostinė kaip valstybinis ir tautinės kultūros centras) šio klausimo veiksmus.

¹ Lietuvos valstybės atkūrimo procesas. 1917 m. liepa–gruodis. Dokumentų rinkinys. Sud. L. Mažylis, R. Zozaitė. Kaunas, Vytauto Didžiojo universitetas (toliau –VDU), 2018.

² Staliūnas D. Wilno czy Kowno? Problem centrum narodowego Litwinów na początku XX wieku // *Nationalismus und nationale Identität in Ostmitteleuropa im 19 und 20 Jahrhundert*. Marburg, Herder-Institut, 2000, p. 259–267.

³ Bumblauskas A. Apie „starolituvinus“, Senąją Lietuvą ir šiuolaikines tapatybes // *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos*. Vilnius, Lietuvos istorijos institutas (toliau –LII), 2015, p. 445–462.

⁴ Miknyš R., Staliūnas D. Lenkų ir lietuvių konfliktas XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje: senų koncepcijų atgimimas // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos istorijos ir tradicijos fenomenai: tautų atminties vietos*. Vilnius, Vilniaus universitetas (toliau –VU), 2013, p. 173–184; Staliūnas D. „Senalietuviai“ ir „jaunalietuviai“ kaip analitinės kategorijos, apibūdinančios lenkų ir lietuvių konfliktą // *Lietuvos istorijos metraštis*, 2016, nr. 2, p. 109–119.

⁵ Safronovas V. Dėl miestų nacionalizavimo proceso ištakų ir specifikos // *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2015, nr. 1, p. 32–56; Miknyš R. Vilnius and the Problem of Modern Lithuanian Statehood in the Early Twentieth Century // *Lithuanian Historical Studies*, 1997, vol. 2, p. 108–120.

⁶ Kavolis V. Žmogus istorijoje. Vilnius, Vaga, 1994, p. 137–165; Subačius P. Lietuvių tapatybės kalbė. Vilnius, Aidai, 1999; Kvietkauskas M. Tarpukario Vilniaus heterotopija: pažintiniai ir poetiniai tekstai // Vilniaus kultūrinis gyvenimas. Tautų polilogas 1900–1945. Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas (toliau –LLTI), 2012, p. 190–224.

⁷ Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge University Press, 1985; Hroch M. *Mažosios Europos tautos*. Vilnius, Mintis, 2012; Hroch M. *European Nations. Explaining Their Formation*. London, Verso, 2015.

⁸ Jokubaitis A. Motiejus Valančiaus veikla politikos filosofijos požiūriu. Lietuva kaip problema // *Filosofiniai ir istoriniai politikos tyrinėjimai*. Vilnius, Tyto alba, 2014, p. 83–99.

⁹ Laurinavičius Č. Modernių lietuvių raida nuo kalbinės link teritorinės bendruomenės // *Epočas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*. Vilnius, LII, 2013, p. 13–56.

Juzefas Čechavičius. Didžioji gatvė. Apie 1870 m. Vilniaus fotografija. 1858–1919

Svarbu pasiaiškinti, kokios politinės-ideologinės nuostatos grindė lietuvių visuomenės veikėjų politines pretenzijas į Vilnių – istoriškai daugiakultūrį ir daugiakonfesį miestą, – kuriame XIX–XX amžių sandūroje lietuviakalbiai tesudarė itin menką gyventojų dalį. Pagal 1897 metais atliktą pirmąjį visuotinį Rusijos imperijos gyventojų surašymą asmenų, nurodžiusių, kad jų gimtoji kalba yra lietuvių, Vilniaus mieste buvo tik apie tris tūkstančius, t. y. 2,1 proc. visų gyventojų. Tiesa, 1909 metų duomenys parodė kiek didesnę jų skaičių – 3,96 proc¹. Iš tiesų amžių sandūroje lietuvių kilmės ir šią kalbą dar mokančių Vilniaus ir jo apylinkių gyventojų galėjo būti daugiau nei rodė oficialioji statistika², tik jie ją aukojo pažangesne laikytai ir pozityviau vertintai lenkų kalbai bei kultūrai. 1895 metais vienas laikraščio „Varpas“ autorius net optimistiškai teigė, kad apie pusę Vilniaus katalikų esą moka lietuvių kalbą. Vilnijos regiono antroponimikos tyrimai rodytų, kad čia beveik nebūta kolonizacijos iš Lenkijos, taigi nuo XVI amžiaus krašte vyko vietos gyventojų lietuvių ir rusinų polonizacijos procesai. Slavinimas, nors daugiausia vykęs miestuose ir miesteliuose, vien jais neapsiribojo. Kalbininkas Zigmas Zinkevičius tai sieja su trigubu – Bažnyčios, dvaro ir mokyklos – poveikiu lietuvių bajorijai ir valstiečiams, išstumiant lietuvių kalbą iš viešojo gyvenimo, niekinant ją kaip esą žemesnę, primityvesnę, „pagonišką“, kurios „net pats Dievas nesupranta“. Ir tai vyko tuo pat metu, kai mokslo pasaulis dėl indoeuropiečių lyginamosios kalbotyros lietuvių kalbą atrado ir įvertino kaip archajiškiausią ir gryniausią indoeuropiečių prokalbės modelį³.

Šie kultūriniai lūkesčiai skatino lietuvių inteligentus siekti kuo greitesnio sostinės atlietuvavimo. Pasak Rimanto Miknio ir Egidijaus Motiekos, „kylant Lietuvos autonomijos, o perspektyvoje – ir nepriklausomos valstybės idėjoms, šalia kovos su rusifikacija vis aktualesnė tapo kovos su polonizacija problema, aštrėjo lenkų ir lietuvių santykiai“⁴. Buvo imtasi ir praktinių veiksmų. Antai 1908–1914 metais Vilniuje ėjęs žurnalas lenkų kalba „Litwa“ jau pirmajame numeryje pateikė labai aiškią pilietinę programą: tautine dvasia ugdyti lietuviškai nemokančius, bet lietuviais besijaučiančius krašto asmenis. Jo redaktorius Mečislovas Davainis-Silvestraitis vedamajame „Zgoda co do języków“ („Santarvė dėl kalbų“) rašė: „Santarvę katalikiškoje iš esmės Lietuvoje bus galima pasiekti tada, kai jos gyventojai supras, kad pagal kilmę yra lietuviai arba kad yra vienos žemės piliečiai.“ Ir toliau: „Daugelis iš jų, nepaisant to, kad vartoja lenkų kalbą, protestuoja prieš tai, kad būtų vadinami lenkais, nes laiko save lietuviais.“⁵

Prieš Didįjį karą, Rusijos imperijos gyvavimo pabaigoje, būta nemažai miestų, kur lietuviais save laikančių gyveno gerokai daugiau nei Vilniuje: Rygoje – per 35 tūkst., Sankt Peterburge – 30 tūkst., Liepojoje – apie 15 tūkst.⁶ Svarbiausias klausimas – kaip galėjo atsirasti, kad XIX–XX a. pradžios lietuvių nacionalistai, kurių didžioji dalis su retomis išimtimis buvo kilusi iš valstiečių, su miestais tuo metu vis dar turėjusių gana epizodinius ir silpnus ryšius⁷, pareiškė pretenzijas ne į kurį nors iš jų, o būtent į Vilnių, kaip į projektuojamos nepriklausomos Lietuvos valstybės politinį centrą?

Paskutiniais XIX a. dešimtmečiais lietuviškoje spaudoje apie Vilnių rašyta retai ir daugiausia ne kaip apie būsimą sostinę, o kaip apie lietuvių tautinio judėjimo centrą. Istorikai sutaria, kad naujas tiek realaus lietuvių „ėjimo“ į Vilnių, tiek ir simbolinio jo užvaldymo etapas datuotinas XX a. pradžia ir buvo susijęs su nauju – šio judėjimo politizavimo – periodu⁸. Ši nuostata pirmąsyk imta tiesiai deklaruoti neseniai susikūrusių lietuviškų socialdemokratų, liberalų ir kitų partijų programose, nepaisant akivaizdaus fakto, kad šis miestas ir jo apylinkės dėl sparčios polonizacijos, atrodytų, tuo metu tam jau buvo mažiausiai tinkama vieta. Tokios stebėtinų jų pretenzijų turėjo remtis net triguba ambicija, kuri neišvengiamai vedė prie trijų sunkiai išsprendžiamų uždavinių.

Pirmasis jų buvo susijęs su klausimu, kaip apibrėžti tuo metu sparčiai besiformuojantį lietuviškąjį tapatumą ir suderinti jį su vietine lenkakalbe savimone ir nepriklausomybės

¹ Merkys V. Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m. Vilnius, Versus aureus, 2006, p. 97.

² Zinkevičius Z. Vilnijos lenkakalbių pavardės. Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012, p. 18–19.

³ Varpas, 1895, nr. 91–92, p. 51.

⁴ Miknys R., Motieka E. Tautiškoji demokratų partija: idėjinės-politinės kūrimosi aplinkybės // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 1. Vilnius, Sietynas, 1990, p. 109–110.

⁵ Cituojama iš Kalėda A. Integralumo strategijos (M. Davainio-Silvestraičio „Litwa“) // Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940. Vilnius, LLTI, 1998, p. 114.

⁶ Truska L. Emigracija iš Lietuvos 1868–1914 metais // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, 1961, t. 1 (10), p. 79.

⁷ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, Baltos lankos, 1996, p. 213–217.

⁸ Miknys R. Istorinis Lietuvių mokslo draugijos kūrimosi ir veiklos iki 1915 metų kontekstas // Vilniaus kultūrinis gyvenimas. Draugijų reikšmė 1900–1945. Vilnius, LLTI, 2008, p. 12–24.

taipogi siekiančia Lenkijos valstybe, kai ji slėgė kelių šimtų metų bendro unijinio valstybingumo patirtis? Kaip ir koku pagrindu ateityje turėtų būti nustatomi šių šalių ir tautų ryšiai – istoriniu-unijiniu, įskaitant įvairias galimas šios unijos formas, ar koku nors visiškai nauju, pavyzdžiui, grįstu dviejų nepriklausomų unitarinių tautinių valstybių lygiateise partneryste?

Antroji problema nuosekliai plaukė iš pirmosios. Lietuvių tautinio judėjimo nariai nuo pat pirmojo jo raidos etapo XIX a. pirmoje pusėje ar net dar anksčiau, nuo pat mokslinio ir kultūrinio intereso lituanistikai pradžios XVI amžiuje, dėl Lenkijos ir ypač jos kultūros poveikio aiškiai įžvelgė savanoriškos kalbinės ir kultūrinės asimiliacijos, kuriai jau buvo pasidavę aukštesnieji Lietuvos visuomenės sluoksniai – aristokratija, smulkioji bajorija, miestiečiai ir net dalis valstietijos, pasekmes ir grėsmes visam kitam lietuvių kultūros ir kalbos arealui. Žinomas faktas, kad dėl reikšmingos polonofiliškai orientuotos Katalikų Bažnyčios įtakos Vilniaus mieste ir aplinkiniame regione vietinių gyventojų lietuvių ir rusinų iš dalies savanoriškos asimiliacijos, iš dalies prievartinės polonizacijos procesai unijiniu ir carinės imperijos valdymo laikotarpiais buvo įgavę kur kas didesnę ir gilesnę mastą nei likusioje etninėje Lietuvoje. Tad tai lietuvių judėjimo veikėjams kėlė didžiausią nerimą ir kartu tapo neapeinamu iššūkiu. Žinomas tautinio atgimimo veikėjas kunigas ir rašytojas Juozas Tumas-Vaižgantas pačioje XIX a. pabaigoje kalbėjo: „Kam teko gyventi Peterburge, Liepojoje, Rygoje, o ypatingai Kaune ir Vilniuje, tas matė, kiek tenai kasmet nyksta lietuvių, virstančių į lenkus. Kiekvienas skubinas kuo greičiausiai išsinerti iš lietuviško kailio ir prie ponų prilgti.“¹

Ir galiausiai trečioji problema – kaip pagrįsti Vilniaus miesto ne tik lingvistinį ar kultūrinį, bet ir politinį lietuviškumą. Turimas omenyje komplikotas daugiakultūros viduramžių valstybės – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, kurioje politinė tauta laikyta tik diduomenė ir bajorai, – ir naujai kuriamo įvairius visuomenės sluoksnius į politinę tautą kooptuojančio demokratinio valstybės modelio tarpusavio santykio klausimas, ypač susijęs su simbolinio suvereniteto tęstinumo pagrindu. Kitaip tariant, lietuvių kultūrininkams ir politikams teko bandyti įrodyti, kad lietuvių tauta yra istorinė, o ne tik tautinių Vidurio Rytų Europos sąjūdžių kontekste gimusi tauta, tokia pat kaip kaimynai latviai ir estai, o tai tuo metu anaipol nebuvo akivaizdu. Politikos filosofas Alvydas Jokubaitis pažymi: „Nuo XIX a. lietuviai remiasi paradoksaliu istoriniu pasakojimu – sako esantys sena tauta, sukūrusi Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, bet tam, kad sukurtų naują valstybę, buvo priversti sukurti naują tautą.“²

Šį tekstą galima laikyti savotišku įvadu į problemiškus ir komplikuotus, kartais paraleliai vykusius Vilniaus simbolinio ir kultūrinio nacionalizavimo, kurį Didžiojo karo išvakarėse tuo pat metu mėgino vykdyti ir kitos miesto etnokultūrinės grupės (lenkai, rusai, baltarusiai), procesus, nusidriekusius per visą XX amžių, ir bandyti iš lietuviškosios perspektyvos išsamiau paaiškinti lietuvių ir lenkų konflikto dėl Vilniaus ir Vilnijos regiono, daugiausia pasireiškusio 1919–1939 metais, ideologines priežastis ir eigą, nors jo ištakų būta ir senesnių³.

Lietuviškosios tapatybės kristalizavimas XIX – XX a. pradžioje ir miestų nacionalizavimo formos

„Mačiau Vilnių, šaunų miestą, / Seną mokslų gyvenimą, / Nuo žemaičių beapsėstą /

Ir jų tikra sutarimą. / Šlovė visus sujudino / Gera tėviškei daryti, / Ir, ką amžiai pagadino, / Čėsas yra sutaisyti.“

Taip odėje „Šlovė žemaičių“ 1823 metais rašė Vilniaus universiteto auklėtinis, Žemaitijos kultūrinio sąjūdžio atstovas, pirmasis profesionalus lietuvių filologas Simonas Stanevičius. XIX a. pradžioje Vilniaus universitete telkėsi ir aktyviai veiklą plėtojo pirmojo

¹ Tumas J. *Lietuviai miestuose // Tėvynės sargas*, 1899, nr. 10, p. 21–23.

² Jokubaitis A. *Motiejaus Valančiaus veikla politikos filosofijos požiūriu. Lietuva kaip problema*, p. 98.

³ Grigaravičius A. *Jono Basanavičiaus pažiūros į lenkus ir polonizaciją // Krantai*, 2013, nr. 2, p. 58–63.

Vytis. XVI–XVII a. paveikslas Vilniaus bažnyčioje. 1925. Jano Balzukevičiaus nuotrauka. LCVA

¹Speičytė B. Pilietinio tautiškumo tradicija Lietuvoje XIX a. pradžioje // *Literatūra*, 2002, nr. 44, p. 70–93.

²Snyder T. *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. Yale University Press, 2003, p. 94.

³Navickienė A. *Lietuviškų knygų tiražai 1795–1864 metais* // *Knygotyra*, 1996, nr. 23 (30), p. 22–36.

⁴Jokubaitis A. *Motiejus Valančius veikla politikos filosofijos požiūriu. Lietuva kaip problema*, p. 84.

⁵Вортман Р. «Официальная народность» и национальный миф Российской монархии XIX века. Россия / Russia. Культурные практики в идеологической перспективе. Россия, XVIII – начало XX века. Москва, ОГИ, 1999, Вып. 3 (11), с. 233–244; Staliūnas D. *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*. Amsterdam, Rodopi, 2007.

lietuvių tautinio sąjūdžio etapo atstovai, kurių dauguma buvo žemaičiai, atvykę čia studijuoti iš didžiausių šio vakarų regiono intelektualinių centrų – Kražių ir Varnių. Cituota ištrauka iš S. Stanevičiaus kūrinio, veikiai tapusio neoficialiu Žemaitijos himnu, atspindi šios tuomet besiformuojančios lietuvių inteligentijos kultūrinius ir politinius lūkesčius, dėl akivaizdžių priežasčių daugiausia reiškiamus Ezopo kalba¹. Vilniaus universiteto vaidmuo formuojantis lietuvių inteligentijai buvo ištis svarbus, nors ir ne vienintelis veiksnys, tačiau akivaizdu, kad vien šios institucijos egzistavimo nepakako. Lituaniaistikai plėtoti reikėjo ir tam tikrų politiškai palankių aplinkybių. Antai universitetas iki uždarymo 1832 metais, kaip ir vėliau, sovietmečiu, ištis padėjo stiprinti ir gilinti lietuviškąją savimonę², tačiau aplinkybėms susiklosčius kitaip, ypač mieste įsivyravus konkurenciniam nacionalizmui (lenkų valdymo laikotarpis 1920–1939 metais, kai universitetui buvo suteiktas Stepono Batoro vardas), šio veiksnio išnaudoti jau nebuvo įmanoma.

Po Abiejų Tautų Respublikos žlugimo vietos bajorija ir inteligentija susidūrė net su keleriopu iššūkiu – ne tik su Lietuvoje nuo XVI amžiaus dominavusios lenkų kalbos ir kultūros trauka, bet ir su represyvia kolonijinės Rusijos imperijos politika. Imperija, po Trečiojo ATR padalijimo kurį laiką toleravusi vietos bajorų sociokultūrinius interesus, po 1831–1832 metų ir ypač po 1863–1864 metų sukilimų ėmė stiprinti represijas prieš vietos gyventojus. Išplito katalikų persekiojimai, 1864 metais paskelbtas spaudos lietuviškais rašmenimis draudimas, panaikintas tik 1904 metais, švietimas nacionaline kalba buvo ribojamas ir tapo praktiškai nelegalus, įsigalėjo platesnio profesijų spektro įgijimo tautinių mažumų atstovams ir kiti suvaržymai. Nepaisant to minėtas ankstyvasis lietuvių tautinis sąjūdis, kurio pagrindą sudarė tuomet raštingiausio regiono gyventojai žemaičiai³, plėtotas ir 1850–1870 metais, Žemaičių vyskupiją valdant Motiejui Valančiui, kuris, pats kilęs iš valstiečių, rūpinosi liaudies švietimu ir iniciavo blaivybės sąjūdį. Plačią to meto vyskupo kultūrinę ir socialinę veiklą, atsargiai balansavusią ties paklusnumo cariniam režimui riba, A. Jokubaitis net laiko politine XIX amžiaus Lietuvos gyvenimo forma – tarpine grandimi tarp LDK ir Lietuvos Respublikos⁴.

XIX a. antroje pusėje, atliepiant tuometinio Rusijos liaudies švietimo reikalų ministro Sergejaus Uvarovo 1832 metais suformuluotą naują imperijos ideologinę doktriną, besiremiančią *patvaldystės-stačiatikybės-liaudiškumo* sandais, rusifikaciją imta intensyvinti⁵. Tokiomis nepalankiomis aplinkybėmis lietuvių tautinis judėjimas į masinės agitacijos etapą (pasak Miroslovo Hrocho – B fazę) galėjo pereiti tik XIX a. pabaigoje, radęs būdų, kaip efektyviau apeiti šiuos pilietinių teisių ribojimus ir netgi mesti jiems iššūkį. Tuo metu spontaniškai formavosi kultūrinis pasipriešinimas – slapta į Lietuvą gabentos knygos lietuviškais rašmenimis, kurios buvo spausdinamos Rytų Prūsijos miestuose, daugiausia Tilžėje ir Ragainėje, kuriamas paralelinis oficialiam rusiškajam mokymo namuose tinklas. Į šią nelegalią ir imperijos represinių struktūrų žiauriai persekiojamą knygnešių ir „daraktorių“ veiklą aktyviai įsitraukė ne tik inteligentija, bet ir valstiečiai. M. Hrochas,

aptardamas lietuvių nacionalizmo, kurį jis priskiria „vėluojančiųjų tipui“¹, formavimosi socialines prielaidas, deja, neįvertino pačios valstietijos suinteresuotumo priešintis prievartiniam stačiatikybės diegimui, brutaliai nutautinimui ir kultūrinio Rusijos imperijoje gyvenančių lietuvių artimumo Rytų Prūsijoje gyvenantiems tautiečiams. Didžiosios Lietuvos lietuvių katalikus ir Rytprūsių lietuvininkus evangelikus liuteronus skyrė valstybinės sienos ir religija, bet ne kalba ir abiejų pusių inteligentijos interesas puoselėti jų kultūrą bei papročius. Juolab kad ji gerai suprato nutautinimo grėsmę tiek iš vokiečių (Rytprūsioje), tiek ir iš lenkų bei rusų (Didžiojoje Lietuvoje) kultūrų pusės. Šie veiksniai tautinio judėjimo plėtotei tapo itin reikšmingi. Gali būti, kad be Mažosios Lietuvos kultūros centrų (ypač Tilžės, Ragainės ir Klaipėdos, kur plito aktyvi tautiškai orientuota veikla ir tiesioginė mažlietuvių inteligentų finansinė, intelektualinė bei logistinė parama lietuvių spaudai ir kultūrinei veiklai²), Rusijos imperijoje jam galbūt būtų pavykę pasiekti ne ką daugiau nei jo baltarusiškajam analogui.

Carizmo laikais Šiaurės Vakarų kraštas apėmė šešias gubernijas: Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko ir Mogiliovo, t. y. didesnę dalį buvusios LDK žemių. Minėtas 1897 metų Rusijos imperijos gyventojų surašymas atskleidė, kad Suvalkų, Vilniaus ir Kauno gubernijų miestuose lietuvių gyveno nuo 9 iki 13 proc. (išsiskyrė tik Šiauliai, kuriuose lietuviškai ir žemaitiškai kalbėjusiųjų buvo 27,7 proc.). Tad iš esmės miestai lietuviams pirmąsyk „savais“ taps tik tarpukariu. Jau 1923 metų surašymas fiksavo, kad Lietuvos (be Klaipėdos krašto) miestuose lietuviai sudarė iš viso 57,1 proc. visų gyventojų, miesteliuose – 66,4 proc.³ Vilniaus ir Klaipėdos lituanizacijos procesai užtruko, juose lietuviai statistinę daugumą ir kultūrinę viršenybę įgis tik sovietmečiu. Tai paaiškintų, kodėl nacionalinės valstybės egzistavimas yra būtina miestų nacionalizavimo sąlyga, tautiškai neapsisprendusiems ar mišrios tapatybės piliečiams padedant pasirinkti dominuojančią tapatybę⁴.

Lietuvos urbanizacija ir ypač jos etninis komponentas tyrinėti dar nepakankamai išsamiai. Prie šio klausimo dažnai prieinama „per aplinkui“, pavyzdžiui, analizuojant antisemitizmo ištakas Lietuvoje⁵ arba lietuvių bandymus įsitvirtinti miestuose ir miesteliuose plėtojant amatus bei prekybą⁶. Palyginti neseniai pradėtas giliau nagrinėti ir lietuvių vaidmuo Rytų Prūsijos dalies, vadinamos Mažąja Lietuva, miestuose⁷, nors jų kultūrinės veiklos įtaka carinėje Rusijoje gyvenusių lietuvių tautinei savimonei yra gana gerai iširta dar sovietmečio lietuvių istoriografijoje⁸. Vasilijus Safronovas, lyginęs lietuvių apgyvendintų Rusijos imperijos gubernijų miestus, pastebėjo, kad jų nacionalizavimas prasidėjo gerokai vėliau nei, tarkime, estų ar latvių apgyvendintose gubernijose. Pasak jo, pirmiausia tai buvo susiję su ankstyvesniu baudžiavos panaikinimu (1816–1819) ir kartu su aktyvesne pramonės plėtra Lifliandijos, Kuršo ir Estliandijos gubernijose, o tai lėmė ir didesnius jų urbanizacijos rodiklius. Ryga ir Liepoja, o kiek mažesniu mastu – ir Talinas, XIX a. pabaigoje virto stambiais Rusijos imperijos prekybos uostais su stipriai išvystyta pramone. Palyginti su Napoleono sukurtą Varšuvos kunigaikštystę (taigi ir Užnemune, t. y. Augustavo, nuo 1867 metų – Suvalkų gubernija, kurioje gyveno nemažai lietuvių ir kur pirmieji žingsniai išlaisvinant baudžiavinius valstiečius buvo žengti dar 1807 metais), Kauno, Vilniaus, Gardino gubernijose ir Vitebsko gubernijai priklausiusioje rytinėje būsimosios Latvijos dalyje baudžiava buvo panaikinta tik 1861 metais. Šiose keturiose gubernijose, kuriose veikė „žydų sėslumo zona“, būta ir kitokios nei Latvijoje ar Estijoje socialinės ir etninės miestiečių sanklodos, joms būdingas didelis miesto darbininkų žydų skaičius. Tai paaiškintų sunkumus, su kuriais iš pat pradžių susidūrė išlaisvintieji lietuvių valstiečiai, bandantys įsitvirtinti tarp miestų proletariato. Būsimojoje Estijoje ir didelėje būsimosios Latvijos dalyje miestų nacionalizavimas estiškai ir latviškai kalbančiais prasidėjo anksčiau ir vyko sklandžiau ir sparčiau nei kitur. 1897 metų Rusijos imperijos gyventojų surašymo duomenimis, estiškai kalbėjo 68,6 proc. Jurjevo (Tartu) ir 62,8 proc. Revelio

¹ Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe*, p. 86–97.

² Safronovas V. *Nacionalinių erdvių konsolidavimas daugia-kultūriame regione. Prūsijos Lietuvos atvejis. Vilnius, Baltijos kopija, 2015, p. 137–160.*

³ *Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys. Kaunas, 1925, p. xxxvi–xxxvii.*

⁴ Brubaker R. *Nationalizing states in the old 'New Europe' and the new // Ethnic and Racial Studies*, 1996, nr. 19 (2), p. 411–437.

⁵ Truska L., Vareikis V. *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje. XIX a. antroji pusė – 1941 m. birželis. Vilnius, Margi raštai, 2004, p. 21–67.*

⁶ Venclauskas L. *Moderniojo lietuviško antisemitizmo genezė ir raida (1883–1940 m.). Daktaro disertacija. Kaunas, VDU, 2008.*

⁷ Safronovas V. *Dėl miestų nacionalizavimo proceso ištakų ir specifikos*, p. 32–56.

⁸ Vėbra R. *Nacionalinės inteligentijos formavimasis Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje // Mokslo darbai. Istorija, t. 7, 1965; Merkys V. Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.). Vilnius, Mokslo, 1978; Merkys V. Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje. Vilnius, Mokslo, 1982.*

(Talino) gyventojų, jie gerokai lenkė šiuose miestuose gyvenusias vokiečių ir rusų grupes. Latviai, sprendžiant iš šio surašymo duomenų, XIX a. pabaigoje jau taip pat sudarė didžiausias grupes Rygoje, Mintaujoje (Jelgavoje) ir Libavoje (Liepojoje), tačiau nė viename iš šių miestų jų dalis dar nebuvo pasiekusi 50 proc.¹ Ši padėtis kokybiškai skyrėsi nuo Lietuvos miestų: juose nacionalizavimo procesai aiškiai vėlavo ir strigo.

Metas I.

„Varpas“ išleidžiamas
Tilžėje 20. kiekvieno mėne-
sio. Metinė prekė su pri-
siuntimu
Rusijoje 4 rubl.,
Prūsijoje 4 mark.,
Amerikoje ir kitur 5 mark.

Sausis 1889 m.

VARPAS

literatūros, politikos ir mokslo menesinis laikraštis.

Num. 1.

Apgarsinimai „Varpe“
kasztėja už kiekvieną ket-
virtai dalytą eilutę smulkiu
rasztu spaustą 20 pfen. arba
10 kap. priimami „Varpo“
rėdystėje Bitėnėse per Lum-
pėnus, Ostpreussen.

Įtampa: Naujas laikraštis, j-g. — Varpas, V. Kapsas. — Antanas Valys, Jonas L...ys. — Sunaudojimas medžio, J. Szidaras. — Audiat et altera pars! Szernas. — Isz tėvyniszkos dirvos, a-b. — Hygiēna, Hygiējos tarnas. — Literaliszka peržvalga, A-z. — Isz visur, Budrys. — Politika. — Muzika. — Isz produktiszku turgavieciū. — Pasarga rėdystės. — Apgar-sirimai. — Isz bulletinu Vilniaus meteorologiszkos observatorijos.

Naujas laikraštis.

Tose szalyse, kur žodis liūsas, kur aiskini-mas ir platinimas tautiszku idėju neranda truki-nimo; kur beveik kiekviena dalis dvasiszku turtu žmonijos turi savo organą, per kurį platinasi ir didinasi; kur laikrasztzei skaitomi yra szimtais, — pasirodymas naujo laikrasztzio neturi tokio svar-bumo, kaip pas mus. Szendieniszkaime musu pa-dėjime pasirodymas naujo laikrasztzio turi buti priskirtu prie svarbesniu ir rustesniu dalyku, nės reikia pergalėti daugybę visokiu nelaimiu, reikia atsakyti ant daugumo klausymu, reikia pasiekti mierį, einant ne keleis nutrintais, bet keleis, ku-riūs dar reikia iszvesti. Bet koks musu padėji-mas, kokie medegiszki turtai, kokios spēkos? . . . Atsakymas trumpas: musu padėjimas yra toli biauressnis už padėjimą žydu ir totoriu, nės tiems neužginta laikyti savo kalbą, iszdūti laikrasztziū, turėti mokslavietes.

Medegiszkus turtus galėtume rasti, kad tarp musu butu daugiau žmoniū, trokštancziū tarnauti abelnai, tėvynei, be paturėjimo ant to, ar darbi-ninkai ant szlovės ir pakėlimo tėvynės priguli prie vieno ar kito skyrio, pagal savo dvasiszkas, doriszkas, protiszkas ir svietiszkas pažiuras. Ne gražus tai ir peiktinas daigtas, kad dar daugel Lietuviū ar su visūmi nenori suprasti Lietuvos reikalu, ar supranta keblei; turėdami-gi keblų supratimą, mislyja, kad atneszti gerą tėvynei galima tik sutinkant su juju pažiuromis. Tankei matai žmogų, kurs turėdams geriausius norus, isz kalno stato savo iszlygas, nū kuriu atstoti niekados nenori, ir su visūmi neklauso, jeigu ką nors jam užmėtinėji. Numazgoję rankas nū visko, nesirupina nei pirsztu pakrutinti dėl pagerinimo tautiszku dalyku. Žinoma, — quot capita — tot seusus — bet ką czia mislyti, apie pervėdimą ar tu, ar kitu asabiszku idėju, kada-gi abelnai lietuviszka tautiszka idėja tik pradėjo ir iki pil-nam užaugimui reikia dar gerai lukterėti. Nepri-

traktu mums ir inteligentiszku spēku, kad Lietuvei — intelligentai butu mažiaus apsileidę ir atszalę ant visko, kas priguli prie tautiszku dalyku. Nė per-dėsiu sakydams, kad nėra dėl Lietuviū — inteli-gentu sunkesnio daigto, kaip elgtiesi pagal reikalą Lietuvystės, lengvesnio-gi, kaip iszsižadėti dar-būse savo prigimimo ir dvasios. Jau ne klausiu dėl ko taip yra . . .

Dabar pažiurėkime, kokius reikalavimus stato skaitytojai lietuviszko laikrasztzio? Daugumas no-rėtu, idant lietuviszkas laikrasztis butu visotinisztu, t. y., idant jame rastu atsakymą ant visokiu klausymu ir visokiose dalyse žmonijos mokslo. Su-prantame tokius norus, nės žinoma, kad kiekvienas tikras Lietuvis mėgtu turėti prigimtoje kalboje visokius straipsnius.

Rupinsimės, idant musu laikrasztis atsakytu norams skaitytoju; prižadėti vienok, kad laikraszt-tyje dabar jau bus placzei iszpildytas visos jo dalys, negalime isz priežasties stokes medegiszku turtu. Laikraszttyje dūsime vietą visiems balsams Lietuviū, tikru tėvynės mylėtoju. Talpinsime straipsnius tik tokius, kuriūs matysime naudingais abelnai reikalams Lietuvystės, atmesdami visus dalykus, pavestus užmanymui ar sziochio, ar tokio Lietuviū skyrio; nės mieris musu — tarnauti Lie-tuvai, ne-gi skirtingoms Lietuviū partijoms.

Peržiurėdami prisiustus į rėdystę straipsnius, talpinsime tūs, kurie taps iszrinkti didumu balsu sąnariu rėdystės.

Pradėjome iszdūti laikrasztį prie mažų spēku, prie menku turtu, bet turėdami didę viltį, kad skaitlius musu sądarbininku greit pasididins, kad musu darbas ne liks tuszcziau, bet ras atsiszau-kimą tarp visu Lietuviū, trokštancziū Lietuveis buti ir tėvynei savo tarnauti.

Pradžioje užminėkime, kokius trukinimus randa iszleidimas lietuviszko laikrasztzio; czia-gi pasa-kysime, kad trukinimu nesibaidome, darbū nesi-gailėsime ir nors palengva, bet mierį sieksime. Nors jau gana buvo pražudyta darbūse Lietuviū

¹ Safronovas V. Dėl miestų nacionaliza-vimo proceso ištakų ir specifikos, p. 46.

Būtina įvertinti ir vidurinio bei aukštojo mokslo centrų vaidmenį formuojant svarbiausią nacionalizavimo veiksnį – lietuvių tautinės inteligentijos sluoksnį. 1832 metais uždarius Vilniaus universitetą aukštojo mokslo beliko ieškoti už etninės Lietuvos sienų. Nepasitenkindama tik represijomis ir siekdama savo maištingų pakraščių gyventojų lojalumo (gerai žinoma „bizūno ir meduolio“ politika), imperija tautinių mažumų atstovams skyrė stipendijas mokslams Sankt Peterburgo ir Maskvos universitetuose. Jomis pasinaudojo ir kai kurie lietuviai, negalintys tikėtis ar netekę tėvų finansinės paramos, nes atsisakė siekti tarp valstiečių taip geistinos kunigystės (tokio pasirinkimo pavyzdžiai – tautinio atgimimo patriarchas daktaras Jonas Basanavičius, kalbininkas, lietuvių kalbos normintojas Jonas Jablonskis, pirmasis Lietuvos Respublikos prezidentas Antanas Smetona, nacionalinio himno autorius ir laikraščio „Varpas“ (1889–1905) leidėjas daktaras Vincas Kudirka ir kai kurie kiti lietuvių tautinio atgimimo veikėjai). Šie *įcentrinimo* procesai buvo nevienareikšmiai ir daugialypiai, jie skatino tiek spartesnę studentų asimiliaciją priimančioje kultūroje, tiek ir jų tautinį sąmoningumą. Studijos daugiatautėje aplinkoje išties stiprino dalies lietuvių jaunuolių nacionalinę savivoką. Per studijas, darbo paskyrimus ir asmeninius ryšius tautinio sąjūdžio stimulų jie galėjo semtis iš tuo pat metu ar kiek anksčiau kilusių kaimyninių tautų nacionalinių judėjimų. Lietuvių inteligentus, puikiai mokančius lenkų, rusų ir kai kurias kitas regiono kalbas, be abejonės, veikė kaimynų, ypač lenkų, nacionalizmas, jis buvo suvokiamas tiek kaip grėsmė lietuvių, tiek ir kaip sektinas pavyzdys, kurio veikimo priemonės verta perimti ir naudoti.

Dar vienu tokiu šaltiniu galima laikyti tolesnį Vidurio Europos mažųjų tautų kultūrinius sąjūdžius, kurie lietuvių pasiekdavo tiesioginiais ar netiesioginiais ryšiais arba per spaudą. Antai jau gana gerai žinomi faktai apie intensyvų daktaro J. Basanavičiaus bendradarbiavimą su bulgarų, čekų ir kitų nacionalinių judėjimų atstovais¹. Net daroma prielaida, kad pirmojo lietuviško laikraščio „Aušra“ (1883–1886) pavadinimas buvo nusižiūrėtas būtent nuo analogiškų Vidurio Rytų Europos regiono spaudos leidinių pavadinimų². „Aušros“ metafora audrino ne vieno regiono nacionalisto, rašiusio apie būtinybę pažadinti „užmigusias“ savo etnines bendruomenes, vaizduotę.

Pirmųjų (nelegalių) lietuviškų laikraščių leidybos ir platinimo įtaka nacionaliniam, daugiausia inteligentijos ir valstiečių, politiniam mobilizavimui tapo lemtinga. Antai gerai žinomas chrestomatinis kone religinio atsivertimo aprašymas, kurį paliko vienas lietuvių nacionalinio judėjimo lyderių V. Kudirka, studijavęs mediciną Varšuvos universitete ir jau tada pasirinkęs lenkiškąją kultūrą, kai jam į rankas pirmąsyk pakliuvo „Aušra“:

„Ėmiau skubiai vartyti „Aušrą“ ir... neprimenu jau visko, kas su manim paskui darėsi... Tiek pamenu, kad atsistojau, nuleidau galvą, nedrįsdamas pakelti akių ant sienų mano kambarėlio... rodos, girdėjau Lietuvos balsą, sykiu apkaltinantį, sykiu ir atleidžiantį: „O tu, paklydėli, kur ikšiol buvai?“ Paskui pasidarė man taip graudu, kad, apsikniaubęs ant stalo, apsiverkiau. Gaila man buvo tų valandų, kurios nesugrąžintinai išbrauktos tapo iš mano gyvenimo, kaipo lietuvių, ir gėda, kad taip ilgai buvau apgailėtinu pagedėliu... Pajutau save didžiu, galingu: *pasijutau lietuviu esąs*...“³

XIX a. pabaigoje leista nelegali spauda lietuvių kalba lotyniškais raidėmis, nors caro represinio aparato ir aršiai persekiota bei drausta, turėjo reikšmės ne tik lietuvių tautinio atgimimo ir išsivadavimo judėjimo telkimui, bet ir suteikė jam tam tikrą organizacinę formą. Šių spaudinių leidybos geografija jau buvo apėmusi ne tik Rytų Prūsiją („Aušra“ ir kiti pirmieji laikraščiai leisti Ragainėje, vėliau – Tilžėje ir nelegaliai gabenti į Lietuvą), bet ir Jungtines Amerikos Valstijas (Jono Šliūpo 1885–1889 metais Niujorke ir vėliau Šenandoa leistas „Lietuviškasis balsas“). Nustojus eiti „Aušrai“, buvo pradėtas leisti „Varpas“, raginęs lietuvių keltis į miestus ir sudaryti konkurenciją žydų prekybininkams⁴, taip pat kiti periodiniai leidiniai.

¹ Šeferis V. Jonas Basanavičius Prahoje 1882–1884 // *Acta universitatis Carolinae, Studia Territoria, Supplementum II*, 2011, č. 1, s. 43–64.

² Į šį platesnį „Aušros“ idėjinį kontekstą savo pranešime „Aušrų žara Vidurio Europos erdvėje“, skaitytame Prahos Karolio universitete 2009 m. balandžio 9–10 d. vykusioje konferencijoje „Čekai, lietuviai ir Vidurio Europos vektorius jų istorijoje“, atkreipė dėmesį dr. Ilja Lemeškinas.

³ Kudirka V. Raštai. T. 2. Vilnius, Vaga, 1990, p. 542.

⁴ Kudirka V. Iš tėvyniškos dirvos // *Varpas*, 1889, nr. 7, p. 104–105.

Sostinėje pirmasis lietuviškas laikraštis „Vilniaus žinios“ pasirodys tik panaikinus lietuviškos spaudos draudimą (leistas 1904–1909 metais). Per labai trumpą laiką iš Rytų Prūsijos į Lietuvą (daugiausia į Vilnių) buvo perkelta pagrindinė įvairių pakraipų visuomeninių leidinių leidyba. Greta minėtų „Vilniaus žinių“ 1905 metais pradėdami leisti „Lietuvos ūkininkas“, Lietuvos demokratų partijos laikraštis, socialdemokratų „Naujoji gadynė“ (1906), „Skardas“ (1907), „Žarija“ (1907–1908), „Lietuvos žinios“ (1909–1915), A. Smetonos ir J. Tumo-Vaižganto „Viltis“ (1907–1913) ir t. t. Šie leidiniai, nors ir priklausantys skirtingoms ideologinėms srovėms, siekė išlaikyti tautinę vienybę. Nors dauguma jų buvo orientuoti į valstiečių auditoriją, tačiau keletas, pavyzdžiui, 1907–1936 metais Lietuvių mokslo draugijos leistas žurnalas „Lietuvių tauta“ arba literatūrinis žurnalas „Vaivorykštė“ (1913–1914) visų pirma buvo skirti inteligentijai. Iš viso 1904–1915 metų laikotarpiu Vilniuje ilgiau ar trumpiau ėjo per 30 lietuviškų periodinių leidinių. Lietuviška spauda tuo metu buvo leidžiama ir Kaune, Seinuose, Rygoje¹.

„Vilniaus žinias“ įsteigė ir įkūręs spaustuvę kartu su kita periodika bei knygomis leido verslininkas Petras Vileišis. Spaustuvė veikė 1904–1910 metais. Laikraščio redakcijos branduolį sudarė žymūs to meto inteligentai, XIX a. pabaigoje Vilniuje susibūrę į patriotinį lietuvių būrelį. Jie jau turėjo spaudos leidybos organizavimo patirties. Didžiausią įtaką rasti šiai nedidelei, bet itin veikliai bendruomenei turėjo kunigas Juozas Ambraziejus, trys broliai Vileišiai ir vadinamoji Dvylikos apaštalo grupė². XX a. pradžioje tarp Vilniaus lietuvių inteligentijos dominavo trys šeimos: Vileišiai, Bortkevičiai ir Šlapeliai – visi dideli lietuvių kalbos ir kultūros puoselėtojai, iš pradžių veikę pusiau legaliai, baimindamiesi galimo valdžios persekiojimo³. Pirmasis dienraščio numeris išėjo 6000 egzempliorių tiražu ir buvo palankiai sutiktas skaitytojų. 1905 m. pirmąjį pusmetį „Vilniaus žinias“ užsiprenumeravo 5613 skaitytojų iš Vilniaus, Kauno, Suvalkų, Gardino gubernijų, Sibiro, Latvijos, Lenkijos, Suomijos, Rusijos, JAV. Tačiau pačiame Vilniuje laikraščio būdavo išplatinama vos 150 egzempliorių; tai rodytų kol kas menką vietos lietuviakalbę auditoriją.

Tais pačiais 1904 metais Vilniuje buvo įsteigtas ir pirmasis lietuviškas knygynas, jame buvo prekiaujama „Vilniaus žinių“ spaustuvės leidiniais ir kita lietuviška spauda, leidžiama tiek Lietuvoje, tiek užsienyje. Ypač buvo propaguojami spaudos draudimo laikotarpio leidiniai. Knygynas tapo reikšminga lietuvių kultūros veikėjų, rašytojų, leidėjų susibūrimo vieta. 1912 m. pabaigoje P. Vileišis knygyną uždarė, o knygas nupirko jo buvusi vadovė Marija Šlapelienė. Ji su vyru Jurgiu Šlapeliu Vilniuje įkūrė savo knygyną, kuris veikė iki 1945 metų. Taip per kultūrinę ir leidybinę veiklą lietuvių inteligentai ėmė stiprinti savo pozicijas Vilniuje.

Vilniaus lietuvių veikla 1904–1918 metais

XX a. pradžia – įstabus politinio, tautinio ir kultūrinio pakilimo metas, aktyviai veiklai pažadinęs visas Vilniaus miesto tautybes ir socialinius sluoksnius. Čia kūrėsi pirmosios politinės partijos – Lietuvos socialdemokratų partija, Lenkų socialistų partija, Žydų socialdemokratų partija (Bundas), Rusų socialdemokratų partijos grupė. Čia buvo leidžiami baltarusių laikraščiai „Nasza dola“ ir „Nasza niwa“⁴, žydų laikraščiai „Arbeter shtime“ ir „Literarische blätter“, klestėjo gausi periodika lenkų ir rusų kalbomis. Čia steigėsi lenkų ir lietuvių mokslo draugijos⁵, veikė gerai vertinamas lenkų teatras „Lutnia“. 1906 metais pastatoma pirmoji lietuviška opera „Birutė“ (kompozitorius Mikas Petrauskas)⁶. Vilniuje kūrė ir žymūs to meto lenkų, lietuvių, rusų, baltarusių ir žydų rašytojai, poetai, dailininkai.

Tautinio atgimimo etapas R. Miknys skirsto taip: pirmasis – kultūrinis, apėmęs XIX a. pradžią ir paskutiniojo dešimtmečio vidurį. 1883–1905 metų laikotarpis laikytinas perėinamuoju iš kultūrinio į politinį atgimimą, kuris baigiasi 1918 metais⁷. Jis pažymi, kad dėl kultūrinės veiklos suvaržymų šis perėjimas Lietuvoje įvyko anksčiau nei Latvijoje ar

¹ Lapinskienė A. Periodika – „Viltis“ – Literatūra // Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940, p. 96.

² Biržiška M. Dėl mūsų sostinės: iš Vilniaus darbo atsiminimų. Londonas, Nida, 1960, p. 11.

³ Balkelis T. Moderniosios Lietuvos kūrimas. Vilnius, LLTI, 2012, p. 99.

⁴ Luckievič L. 1998. Беларуская культура Вільні на пачатку XX стагоддзя // Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940, p. 28–35.

⁵ Seselskytė A. Lietuvių mokslo draugijos vaidmuo Vilniaus kultūriniame gyvenime // Ten pat, p. 18–27.

⁶ Burokaitė J. Operos „Birutė“ 90-metis // Ten pat, p. 47–50.

⁷ Miknys R. Istorinis Lietuvių mokslo draugijos kūrimosi ir veiklos iki 1915 metų kontekstas, p. 14.

Estijoje. Visų pirma tai pasireiškė lietuviškų politinių partijų kūrimusi (pirmoji – socialdemokratų – partija įsteigta 1896 metais, buvusi pirma, kuri pareiškė sieksianti valstybinio Lietuvos savarankiškumo). 1902 metais susikūrusi dar viena iš tautinio sąjūdžio aplinkos kilusi Lietuvių demokratų partija savo programoje jau atvirai deklaravo nepriklausomos Lietuvos valstybės etnografinės žemės principą¹. Tuo metu steigėsi ir kitos politinės jėgos, o jų organizacinį darbą vainikavo 1905 m. gruodį Vilniuje surengtas tautinis lietuvių susirinkimas, vėliau pavadintas Didžiuoju Vilniaus seimu².

Didysis Vilniaus seimas buvo 1905 metais visoje Rusijos imperijoje kilusio revoliucinio sambrūzdžio padarinys. Vis stipriau caro valdžiai besipriešinančiai lietuvių tautai reikėjo politinio organizacinio susitelkimo. Tautos suvažiavimo, kuriame būtų aptartos Lietuvos problemos, idėja kilo įvairių politinių pažiūrų Vilniaus lietuvių būrelyje. Išrinktas suvažiavimo Organizacinis komitetas priėmė „Atsišaukimą į lietuvių tautą“, jame buvo suformuluota politinė suvažiavimo darbų programa. Atsišaukime raginama iš kiekvieno valsčiaus ir parapijos atsiųsti atstovus į Vilnių. Šaukiamasis susirinkimas imtas vadinti Lietuvių suvažiavimu Vilniuje, kuris buvo organizuojamas be caro administracijos žinios. Vilniaus miesto salėje susirinko apie 2000 lietuvių atstovų iš visos Lietuvos, Rusijos, Ukrainos, Latvijos, Lenkijos ir kitų šalių. Daugiausia buvo valstiečių, tačiau dalyvavo ir dvasininkai, dvarininkai, inteligentai. Didžiajame Vilniaus seime išryškėjo visos pagrindinės lietuvių politinės srovės, taip pat buvo įkurta Valstiečių sąjunga. Suvažiavimo nutarimų svarbiausias akcentas buvo politinės Lietuvos autonomijos su Seimu Vilniuje, „išrinktu visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu, neskiriant lyties, tautos, tikėjimo“, reikalavimas. Rusijos imperija buvo skelbiama didžiausiu lietuvių tautos priešu, prieš kurį reikia jungtis su kitomis imperijos pavergtomis tautomis. Taip pat reikalauta valsčiuose ir mokyklose vartoti lietuvių kalbą. Ekonominių reikalavimų nebuvo keliama.

Miesto salės rūmai (Nacionalinė filharmonija). Apie 1912 m. Stanislovo Filiberto Flerio nuotrauka. LNM

¹ Miknys R. Lietuvos Didžiosios Kuni-gaikštijos tradicija lietuvių tautinio judėjimo politinėje programoje (teorinis ir praktinis aspektai) // Lietuvos Didžiosios Kuni-gaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai. Vilnius, VU, 2009, p. 119–123.
² Motieka E. Didysis Vilniaus Seimas. Vilnius, LII, 2005.

Didžiojo Vilniaus seimo nutarimai buvo pradėti vykdyti, tačiau caro administracija, pasitelkusi represijas, grąžino buvusią padėtį šiek tiek nusileisdama tik mokyklų srityje. Valdžios reakcija į imperijoje kilusius demokratizavimo procesus buvo neigiama. Skubant stiprinti susvyravusias monarchijos pozicijas, atstatyti po pralaimėjimo japonams smukusį tarptautinį Rusijos autoritetą ir rengtis konkurencinei kovai dėl kolonijų bei ekonominės ir politinės įtakos regione vėl buvo pasitelktos policinės represinės priemonės, imti naikinti 1905 metais radęsi parlamentarizmo daigai. Atsisakyta suteikti 1905 m. spalio 17 (30) d. manifestu liaudžiai pažadėtų demokratinių laisvių. Daug Vilniaus suvažiavimo dalyvių buvo įkalinti arba ištremti į Sibirą. Dalis jų emigravo. Nepaisant to Didysis Vilniaus seimas vertinamas kaip pirmas ryškus politinių lietuvių aspiracijų viešo pareiškimo etapas.

Iki Didžiojo karo pradžios lietuviai, kaip ir kitų regiono nacionalinių sąjūdžių veikėjai, ieškojo būdų, kaip išvengti stiprėjančio rusifikavimo ir politinės veiklos suvaržymų. Vilniuje tai pasireiškė įvairaus pobūdžio visuomeninių draugijų steigimo ir veiklos gausa. Jų suklestėjimą sąlygojo prieštaringa carinė politika tautinių mažumų atžvilgiu: buvo stengiamasi kontroliuoti nacionalizavimo procesus, juos nukreipti sau naudinga linkme, kiršinti skirtingas tautines bendrijas. Buvusios LDK teritoriją traktuodama kaip nuo seno rusiškas žemes (*iskonno russkije zemli*), Rusijos imperija buvo suinteresuota kurstyti lietuvių ir lenkų nesutarimus, kad galėtų lengviau įgyvendinti krašto kolonizavimo planus. Tokiomis aplinkybėmis kai kurie dešiniųjų pažiūrų lietuvių kultūros veikėjai ėmė laviruoti ir įsitraukė į bendravimą su rusų šovinistinės pakraipos atstovais dėl bendros antilenkiškos veiklos Vilniaus gubernijoje, o kairieji juos dėl to smerkė¹. Stiprinti antilenkiškas nuotaikas ir konsoliduoti miesto lietuvių bendruomenę padėjo ir kiek anksčiau prieš lenkų vyskupą Stefaną Zvierovičių pasiekta pergalė dėl mišių lietuvių kalba Vilniaus bažnyčiose. Dar 1901 metais pusiau oficialiai veikianti Dvylikos apaštalų grupė, kurią sudarė dvylika aktyviausių lietuvių judėjimo narių, iškovojo, kad mišios Šv. Mikalojaus bažnyčioje būtų laikomos lietuviškai².

1907 m. pavasarį Vilniuje, Vileišių rūmuose, įsteigtos Lietuvių mokslo draugijos veikla turėjo atstoti valdžios varžomus ir kontroliuojamus Lietuvos istorijos, kultūros, kalbos ir papročių akademinius tyrinėjimus. Draugija kaupė lituanistinę medžiagą ir artefaktus, įsteigė muziejų³. Jos veikla buvo itin reikšmingas indėlis į lietuviškosios istorinės savi-vokos formavimą, savos kultūros pažinimą ir pasididžiavimo ja skatinimą. Kitas svarbus įvykis, inspiravęs ne tik lietuvių inteligentijos telkimąsi Vilniuje, bet ir jų išėjimą į viešąjį miesto gyvenimą siekiant pademonstruoti aukštosios lietuvių kultūros pasiekimus, buvo Vileišių rūmuose 1907 m. sausio 9 d. surengta pirmoji lietuvių dailės paroda. Daugelis to meto lietuvių dailininkų gyveno ir studijavo užsienyje – Paryžiuje, Krokuvoje, Sankt Peterburge. Ten ir gimė idėja sukurti organizaciją, kuri vienytų menininkus lietuvius, gyvenančius ir studijuojančius įvairiuose Europos menų centruose, materialiai remtų tiek jų mokslą, tiek kūrybą, rūpintųsi parodų organizavimu ir dailės leidiniais. Parodos rengimo komitetas paskelbė „Atsišaukimą į visuomenę“, kuriuo buvo kviečiama į būsimą parodą siųsti eksponatus ir remti renginį aukomis. Kvietimai išsiuntinėti užsienyje gyvenantiems lietuvių kilmės dailininkams ir lietuvių draugijoms, Prancūzijos, Anglijos, Amerikos, Rusijos, Lenkijos laikraščių redakcijoms. Idėja sutikta itin palankiai. Dailininkai siuntė savo kūrinius, o provincijos inteligentai ir dvasininkai surinko parodai skirtus liaudies amatų dirbinius. Buvo išspausdinti parodos katalogai lietuvių, lenkų ir rusų kalbomis, nupiešta afiša. Paroda atidaryta labai iškilmingai, dalyvaujant Vilniaus tautinių bendrijų pasiuntiniams, oficialiosios valdžios atstovams, gausiai susirinkusiai lietuviškajai publikai. Lankytojų dėmesį ypač patraukė originali Mikalojaus Konstantino Čiurlionio tapyba. Savo drobes dailininkas viešai eksponavo pirmą kartą. Savo kūrybą pristatė ir Antanas Žmuidzinaičius, Kazimieras Stabrauskas, Petras Kalpokas, skulptoriai Petras Rimša, Juozas

¹ Miknys R. *Istorinis Lietuvių mokslo draugijos kūrimosi ir veiklos iki 1915 metų kontekstas*, p. 20.

² Balkelis T. *Modernios Lietuvos kūrimas*, p. 101.

³ Keršytė N. *Lietuvių mokslo draugijos muziejaus likimas // Vilniaus kultūrinis gyvenimas. Draugijų reikšmė 1900–1945*, p. 43–52.

Zikaras, Kazimieras Ulianskis ir kiti. Iš viso dalyvavo 23 profesionalūs dailininkai ir architektai, 68 kaimo meistrai. Netikėtas parodos pasisekimas paskatino įkurti dailininkus vienijančią Lietuvos dailės draugiją¹.

Besikuriančioms lietuvių kultūros, švietimo, labdaringsoms draugijoms reikėjo patalpų susirinkimams. Nors iš pradžių jie vyko privačiuose butuose, namuose ar nuomojamose patalpose, ilgainiui kilo idėja Vilniuje steigti Tautos namus. Ši 1907 metais vis intensyviau lietuviškoje spaudoje pradėta skleisti idėja taip ir liko neįgyvendinta, nors 1912 metais ir buvo nupirktas sklypas ant Tauro kalno. V. Safronovas spėja, kad inteligentijos idėja statyti Tautos namus Vilniuje nenusisėkė ne tik dėl kilus Didžiajam karui prasidėjusius infliacijos, surijusios sukauptas lėšas, bet ir dėl to, kad stokota Katalikų Bažnyčios pritarimo ir paramos².

Dar viena Vilniaus nacionalizavimo pastanga prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo susijusi su bandymais plėtoti lietuvišką verslą. Suprantama, tai vyko ne tik šiame mieste. Antai Klaipėdoje veikė Adomo Brako baldų dirbtuvės. Vilniuje ryškiausias tautinio verslo kūrimo pavyzdys buvo inžinieriaus P. Vileišio įkurtas „Vilijos“ geležies dirbinių fabrikas³. Tuo tarpu lietuvių bandymai reikštis vietos politikoje, kandidatuoti į miestų dūmas nebuvo sėkmingi. Veikiausiai tai lėmė tuo metu menka lietuvių rinkėjų atrama miestuose. Tačiau, nepaisant silpnų sociokultūrinių politinio lietuvių įsitvirtinimo sostinėje prielaidų, jie formulavo politines pretenzijas į šio miesto užvaldymą.

Svarbiausias lietuvių motyvas skelbiant Vilnių Lietuvos sostine buvo susijęs su siekiu pagrįsti istorinį LDK ir modernios Lietuvos ryšį. Ypač aktualus jis tapo ėmus formuoti politinės autonomijos, o perspektyvoje – ir tautinės valstybės tikslus. Vilnius – tai „Lietuvos lopšys“, didžiųjų kunigaikščių, su kurių vardais sietas aukso amžius, sostinė⁴. Lietuviai istorine tauta gali skelbtis tik deklaruodami ryšį su LDK, kurios akivaizdžiausias materialus „liudininkas“ buvo Vilnius. Būtinybę reikalauti pripažinimo esant istorine tauta lietuvių visuomenės lyderiai labiausiai suvokė dėl priešpriešos su lenkais, dalis kurių, ypač konservatyvios pakraipos veikėjai ir tautiniai demokratai, lietuvių tautinį judėjimą kildino tik iš valstietiškos „žemaičių liaudies“ ir jam nepripažino teisės reikšti pretenzijas į visavertį valstybingumą.

Vilniaus nacionalinio užvaldymo siekiai karo sukeltos socialinės krizės laikotarpiu

Istorinė Lietuvos valdovų rezidencija, svarbiausių krašto krikščioniškųjų šventovių prieglobstis Vilnius – šis, anot P. Vileišio, „lietuviškas miestas be lietuvių“⁵ – buvo paskelbtas „lietuviškojo pasaulio“ centru, kuriame turėjo koncentruotis nacionalinio sostinės pasisavinimo pastangos. Tačiau prieš Didįjį karą bent dalis lietuvių turėjo ir kitą potencialią „sostinę“. Ir tai buvo net ne Rusijos imperijos, o Vokietijos miestas Tilžė – jau minėtas lietuvių kultūrinės veiklos ir ypač spaudos centras. Dėl Vilniaus galima pažymėti, kad įsitvirtinimo miestuose pastangos buvo, atrodytų, visai nepragmatiškai kreipiamos visai ne į tuos miestus, kuriuose lietuviakalbių statistiškai gyveno daugiausia, o būtent ten, kur būta stipriausio politinio-ideologinio-simbolinio krūvio. Pasak V. Safronovo, palyginti su latviais ar estais, tai principinis skirtumas⁶. Tai rodytų, kad pragmatinius interesus (orientacija į stambiausius ir ekonomiškai pajėgiausius pramonės ir logistikos centrus, tokius kaip Ryga, Liepoja ir Mintauja, kuriuose statistiškai gyveno daugiausia lietuvių) nustelbė politiniai interesai su nemenku romantizmo užtaisu – siekiu pagrįsti naujai kuriamos tautinės valstybės simbolinį ryšį su senąja LDK tradicija, tuo bandant įrodyti lietuvių teisę vadintis istorine tauta.

Vėluojantis ir problemiškas „natūralaus“ miestų nacionalizavimo procesas, kitur Europoje siejamas su sparčios industrializacijos ir sekuliarizacijos procesais, Lietuvoje nebūtų

¹ Lorand N. *Sur le centenaire de la Première Exposition d'Art Lituanien // Cahiers lituaniens*, 2007, 8, p. 23–29.

² Safronovas V. *Dėl miestų nacionalizavimo proceso ištakų ir specifikos*, p. 43.

³ Balkelis T. *Moderniosios Lietuvos kūrimas*, p. 102–104.

⁴ Mačiulis D. „Kunigaikščių Lietuva“: apie istorinius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaizdinius lietuvių atminties kultūroje XIX a. gale – XX a. pradžioje // *Acta humanitarica universitatis Saulensis*. 2014, t. 18, p. 23–39.

⁵ Vileišis P. *Praeitė Vilniaus. 2-oji laida*. Bitėnai, Jankus, 1905.

⁶ Safronovas V. *Dėl miestų nacionalizavimo proceso ištakų ir specifikos*, p. 48.

greitai ir nuosekliai užsibaigęs, jei ne gili socialinė krizė, į kurią Vakarų ir Rytų Europa įsitrauks per tris imperijas sugriovusį Didįjį karą. Netrukus po jo regiono nacionalizmų idėjos ėmė nuožmiai kautis dėl savos tautinės erdvės. Šių globalių sukrėtimų metu Vilniaus politinės priklausomybės kaitą užbaigs tik Antrojo pasaulinio karo pabaigos įvykiai, ir tai įtikinamai atskleidžia, kokios komplikotos yra pastangos užvaldyti miestą.

Tolima praeitimi grįstos lietuvių politinės pretenzijos į nepriklausomą valstybę su sostine Vilniumi galėjo būti realizuotos tik netikėtai atsiradus galimybėms. Ir jas suteikė Didysis karas. Jo pradžioje lietuvių patriotinio elito lūkesčiai (tautinė autonomija ir Mažosios bei Didžiosios Lietuvų susijungimas) buvo grįsti viltimis, kad Rusija laimės karą, tad skubėta jai deklaruoti lojalumą¹. Tačiau veikiai dėl kilusių karo siaubo ir vargų partinis susiskaldymas nebeteko aktualumo: įvairių ideologinių srovių atstovai vienijosi atremti karo pabėgėlių antplūdį. 1914 m. gruodį buvo įkurta Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti, suvaidinusi lemiamą vaidmenį naujomis aplinkybėmis sutelkdama ir performuodama tautinę bendruomenę. Draugijos dirbtas pabėgėlių globos darbas iš esmės tapo tautinės mobilizacijos kampanija, kuri į Lietuvos Respublikos politinius lyderius išvedė ne vieną to meto visuomenės veikėją. Kūrėsi analogiškos ir kitų krašto tautinių bendrijų pagalbos nuo karo nukentėjusiems remti organizacijos, kurios veikiai įsivėlė į tarpusavio konkurencinę kovą dėl išteklių ir statuso². Taigi atsirado puiki proga tautinti iš Lietuvos į Rusijos gilumą pasitraukusius karo pabėgėlius. Anot Tomo Balkelio, pabėgėlių globa ir jos pagrindu besiformuojanti politinė veikla tapo „mūšio, kurį imperija pralaimėjo nacionaliniams aktyvistams, vieta ir kur pagalbos pabėgėliams sistema palaipsniui buvo pradėta sieti su naujos nacionalinės valstybės kūrimo idėja“³. Jis ypač pabrėžia šių priverstinių emigrantų telkimosi tautiniu pagrindu veiksnį, kuris, jiems grįžus į tėvynę, tapo lemtingu formuojant naujos valstybės karines ir civilines institucijas.

Vilniaus krašto Lietuvių klubo susibūrimas Vingio parke. Autorius nežinomas. LCVA

¹ Balkelis T. War. *Revolution and Nation-Making in Lithuania 1914–1923*. Oxford University Press, 2018, p. 37.

² Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Vilnius, Mintis, 1996, p. 54.

³ Balkelis T. War, *Revolution and Nation-Making in Lithuania 1914–1923*, p. 41.

Realius valdžios svetus Vilniuje lietuviai ėmė įgyti tik 1918 m. lapkritį, kai mieste ėmė veikti Lietuvos vyriausybė. Tačiau Lietuvos valdžia čia ilgai neužsibuvo – pirmosiomis 1919 metų dienomis ji buvo priversta trauktis į Kauną. Vilnių užėmė bolševikai, o 1919 m. balandį juos išstūmė Lenkijos kariuomenė. Apžvelgdamas Didžiojo karo metų lietuvių visuomenės geopolitines orientacijas, Česlovas Laurinavičius skiria keletą eventualios Lietuvos valstybinės priklausomybės modelių. Vienas jų – LDK *konfederacijos konstruktas*, rėmęsis buvusios istorinės Lietuvos tautų bendryste ir siūlęs joms susijungti į pilietinį darinį, kuris nustelbtų etnokultūrinio autonomiškumo siekius. Tačiau to meto realijomis, kai regiono nacionalistiniai judėjimai jau buvo pasiekę politinės konsolidacijos ir organizacijos stadiją, šis pasiūlymas galėjo atrodyti kaip anachronizmas. Antrąjį modelį istorikas vadina *provokišku etnocentrizmu*, jo idėjos gyvavo 1916–1917 metais, kada buvo ieškoma, kaip užsitikrinti okupacinės vokiečių administracijos paramą įgyvendinant lietuvių politiškai dominuojamos nepriklausomos valstybės idėją, net ir rizikingai susisaistant su Vokietija monarchiniais saitais (Lietuvos Taryba 1918 m. liepą net buvo paskelbusi Vilhelmą fon Urachą Lietuvos karaliumi Mindaugu II, tačiau aplinkybėms staigiai pasikeitus jam taip ir neteko valdyti šalies). Trečiąjį modelį galima vadinti *pilietiniu*, į politinę besikuriančios valstybės orbitą įtraukančiu ir kitas krašto tautas¹.

Šios Lietuvos ateities vizijos turėjo ir svetimųjų primestų alternatyvų, kur Vilniaus klausimas iškilo visa jėga. Dėl bolševikų ekspansijos į Vakarus 1918–1919 metais Vilniuje kelis mėnesius gyvavo Lietuvos Tarybų Respublika, kurią, anot Č. Laurinavičiaus, galima traktuoti kaip savotišką hibridą, susidariusį „sukryžminus Vladimiro Lenino interpretuotą tautų apsisprendimo teisę su Josifo Stalino plėtota autonomizacijos teorija“². Taip bandyta suderinti lietuvišką (tik sovietinio tipo) valstybingumą su imperijos reintegracijos pastangomis. Šis keistas darinys imponavo net ir dešiniųjų pažiūrų lietuvių visuomenės veikėjams J. Basanavičiui, Baliui Sruogai, J. Tumui-Vaižgantui, nes jis buvo apibrėžtas daugmaž tose pačiose teritorijose, į kurias pretendavo ir Lietuvos Valstybės Taryba, su sostine Vilniumi, kuriame šis sovietinio valstybingumo kūrimas ir koncentravosi. Buvusio tautininko Vinco Mickevičiaus-Kapsuko vadovaujama bolševikų valdžia Vilniuje nesiėmė raudonojo teroro ir apskritai elgėsi gana liberaliai ir netgi finansiškai rėmė lietuvių kultūros ir švietimo institucijas. Darytina prielaida, kad dėl šių aplinkybių lietuvių patriotų tokia – bolševikinė į sovietinę Rusiją orientuota ir su ja susaistyto Lietuvos valstybingumo – vizija pernelyg negąsdino. Na, o J. Pilsudskio inicijuojamiems lenkų siūlymams vienytis lietuviai pritarti negalėjo iš esmės, nes tokia darinyje būtų praradę statistinę daugumą, be to, pagrįstai baiminosi lenkiškojo imperializmo ir polonizacijos. Nepavykus su lietuviais susitarti, Vilniaus miestas ir regionas karine jėga buvo užimtas ir įtrauktas į Lenkijos valstybės sudėtį, taip atveriant kelis dešimtmečius, iki 1939 metų, užsitęsusių teritorinį konfliktą su Lietuvos Respublika.

Išvados

Lietuvių tautinio atgimimo istorija iš dalies koreguoja M. Hrocho Vidurio Rytų Europos mažųjų nacionalizmų kilmės schemą. Tai labiausiai lėmė buvusios valstybės – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – atmintis ir siekiai atkurti nepriklausomybę vienu ar kitu pavidalu. XIX amžius ir XX a. pradžia tapo diskusijų arena, žaizdru, kuriame buvo kalama modernioji lietuvių tapatybė. Vilnius šiuose procesuose iš pat pradžių suvaidino reikšmingą vaidmenį, sujungdamas senąją, sunaikintą, ir naująją, projektuojamą, Lietuvos valstybes ir kolektyvinius Lietuvos gyventojų tapatumus. Lietuvių istoriografijoje iki šiol nepakankamai įvertinta Didžiojo karo įtaka šiems daugiabriauniams procesams, nes leido lietuviams viešai deklaruoti savo politines ambicijas laikyti šį miestą tautinės valstybės sostine.

¹ Laurinavičius Č. *Moderniųjų lietuvių raida nuo kalbinės link teritorinės bendruomenės*, p. 29–34.

² Ten pat, p. 35.

Kas būtų, jeigu susiklosčius tam tikroms istorinėms aplinkybėms Vilnius būtų atitekęs Lietuvos Respublikai jau 1919 metais ir tapęs jos sostine? Ar lietuviams būtų pavykę nacionalizuoti šį miestą ir jo apylinkes, atlietuvinti ar asimiliuoti jo daugiataučius gyventojus, ypač atsižvelgiant į tai, kad jiems patiems prieš akis dar buvo politinės tautos kūrimo (arba nacionalizavimo) etapas, kuris sėkmingai buvo įvykdytas tarpukariu ne be sąmoningo priešpriešos su lenkais eskalavimo? Lietuviams šiame mieste politiškai ir kultūriškai pavyko įsitvirtinti, t. y. jį nacionalizuoti, tik sovietmečiu. Tai tapo įmanoma ne tik dėl sovietinės nacionalinės politikos specifikos (etnofederalizmo), bet ir iš dalies dėl ankstesnių kartų nacionalistų pastangų, ypač jų šiame mieste sukaupto simbolinio kapitalo. Paradoksalu, tačiau Vilnių pirmąsyk patikimai lituanizuoti pavyko nacionalizmui priešišku komunistiniu laikotarpiu. Ir tam taipogi pasitarnavo keletas svarbių aplinkybių – žydų genocidas Antrojo pasaulinio karo metais, beveik išnaikinęs šią bendruomenę, ir lenkų prievartinė repatriacija. Akivaizdu, kad tam nemenkos įtakos turėjo ir „kaunietiškos“ tarpukario Respublikos įdirbis, kaip ir tuo metu veikęs mobilizacinis „Vilniaus vadavimo“ sąjūdis.

Karalių skulptūros Vilniaus katedroje. Jano Bulhako nuotrauka. LNM

DOKUMENTAI**TRISDEŠIMT SAUSIO ŽIEMŲ**

„Nepriklausomybės sąsiuviniai“ tęsia bendradarbiavimą su Lietuvos archyvais. Šįkart pristatome Lietuvos valstybės naujojo archyvo kartu su Lietuvos nacionaline Martyno Mažvydo biblioteka ir Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija parengtos virtualios parodos „Trisdešimt sausio žiemų“, skirtos Sausio 13-osios trisdešimtmečiui, fragmentus.

1991 m. sausį tautos vienybe paremtu Laisvės žygiu sužavėjome pasaulį. Beginkliai žmonės savo dvasine stiprybe laimėjo istorinį mūšį su brutalia tankų ir automatų okupacine jėga. Įrodėme filosofo Antano Maceinos prieš pusę amžiaus išsakytą teiginį apie dvasinių jėgų pranašumą prieš materialiąsias.

Nepriklausomybės atkūrimo paskelbimas 1990 m. kovo 11 d., jos apgynimas 1991 m. sausio dienomis laikytini reikšmingiausiais lietuvių kovoje už laisvę. Tuo laikotarpiu Lietuva buvo įvykių visoje SSRS katalizatorius. Vaidmuo griauinant Sovietų imperiją yra didžiausias lietuvių tautos įnašas į XX amžiaus Europos istoriją.

Teisininkas prof. Dainius Žalimas neabejoja, kad svarbiausias Lietuvos laimėjimas apginant Lietuvos Respublikos Nepriklausomybę buvo sovietų agresijos sustabdymas taisyklomis priemonėmis. Todėl tų metų sausio įvykiai gretintini su tokiais istoriniais įvykiais, kaip „Solidarumo“ įkūrimas Lenkijoje ir Berlyno sienos griuvimas Vokietijoje, nulėmę viso „soclagerio“ žlugimą.

Išvakarės

Vykdydamas SSRS prezidento Michailo Gorbačiovo įsakymą dėl jaunuolių šaukimo į SSRS kariuomenę, Pabaltijo karinės apygardos vadas Fiodoras Kuzminas 1991 m. sausio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui Vytautui Landsbergiui telefonu pranešė, kad SSRS gynybos ministro Dmitrijaus Jazovo įsakymu Lietuvoje pradedamas priverstinis jaunuolių ėmimas į SSRS kariuomenę ir bus panaudota speciali parašiutininkų divizija. Sausio 8 d. prasidėjo papildomas Sovietų Sąjungos ginkluotojų pajėgų įvedimas į Lietuvą. Vilniaus Šiaurės miestelio karinė įgula buvo sustiprinta apie 100 karinių mašinų ir šarvuočių. Per dieną į Šiaulių karinį oro uostą daugiau kaip 30 Sovietų Sąjungos karinių lėktuvų atgabeno SSRS desantininkų dalinių karius, o Vilniaus oro uoste sausio 9 d. nusileido pirmasis SSRS armijos lėktuvas IL-76 su Pskovo divizijos desantininkais ir grupe aukštų sovietinės armijos kariškių.

Nuo pat pirmųjų 1991 m. sausio dienų prie Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir kitų strateginių pastatų budėjo žmonės iš visos Lietuvos, saugodami juos nuo sovietinių karių bandymų juos užgrobti. Iš sausio 10 d. sudaryto sąrašo matyti, kokių Vilniaus rajonų ar kitų Lietuvos miestų žmonės budės prie Lietuvos parlamento artimiausiomis dienomis. Saugoti parlamento ir kitų svarbių pastatų iš įvairiausių Lietuvos vietų važiavo patriotiškai nusiteikę piliečiai, šeimos, gamyklų ir fabrikų, kolūkių ir tarybinių ūkių darbuotojai, įmonių ir organizacijų kolektyvai, universitetų studentai.

1991 m. sausio 8 d. „Jedinstvos“ organizacija kartu su LKP surengė „darbo žmonių“ mitingą, reikalaujantį paleisti Lietuvos Respublikos Aukščiausiąją Tarybą. Nepavykus „liaudies revoliucijai“, SSRS ėmė atvirai naudoti karinę jėgą. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba buvo šantažuojama LKP (SSKP) ir paties SSRS prezidento Michailo Gorbačiovo ultimatumais atkurti „konstitucinę“ tvarką. Vadinamasis nacionalinis gelbėjimo

komitetas ėmėsi įvesti prezidentinį valdymą: sausio 11 d. buvo užimti Krašto apsaugos departamento pastatai ir Spaudos rūmai, Vilniaus geležinkelio stotis. Sausio 12 d. vakare buvo pateiktas ultimatumas nedelsiant nutraukti Lietuvos radijo ir televizijos transliacijas, netrukus nuspręsta perimti radijo ir televizijos kontrolę.

Naktį iš sausio 12 į 13-ąją ginkluotas puolimas prieš Lietuvą buvo tęsiamas. Šiek tiek po vidurnakčio sovietų kariai, panaudodami karinę techniką ir ginklus, užgrobė Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Atskirosios ypatingosios paskirties milicijos būrio bazę, apie 30 buvusių Lietuvos milicininkų perėjo į priešo pusę.

Tą pačią sausio 13-osios naktį sovietų armijos tankai, šarvuočiai ir ginkluoti kariškiai, panaudodami šaunamuosius ginklus, Vilniuje šturmavo televizijos bokštą ir Lietuvos radijo ir televizijos pastatą, kuriuos saugojo civiliai Lietuvos žmonės. Šios kruvinosios akcijos metu žuvo 13 civilių gyventojų, apie 1000 buvo sužeisti. Sovietų armijai šturmuojant Lietuvos radijo ir televizijos pastatą, kulka į nugarą savųjų buvo nušautas SSRS desantininkas Viktoras Šackichas. Kolaborantų įsteigtas vadinamasis Lietuvos TSR radijo ir televizijos komitetas ėmėsi šmeižikiškos propagandos prieš Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos deputatus, Nepriklausomybę rėmusius ir gynusius žmones.

Darius Gudelis
Lietuvos valstybės naujasis archyvas

Sovietų armijos karinė technika prie Lietuvos radijo ir televizijos pastato. 1991 m. sausio 13 d.
Česlovo Montvilos nuotrauka. LVNA

Laisvės gynėjai ir sovietų armijos kareiviai prie Vilniaus spaudos rūmų. 1991 m. sausio 11 d.
Česlovo Montvilos nuotrauka. LVNA

Aukų Lietuvos gynybos fondui rinkimas prie Aukščiausiosios Tarybos rūmų. 1991 m. sausis.
Marijono Baranausko nuotrauka. LVNA

Savanorių priesaika Aukščiausiosios Tarybos rūmuose. 1991 m. sausis. Viliaus Jasinevičiaus nuotrauka

Parlamento gynybos štabas. Iš kairės: Krašto apsaugos departamento generalinis direktorius Audrius Butkevičius, štabo viršininko pavaduotojai Česlovas Jezerskas ir Virginijus Česnulevičius, štabo viršininkas Jonas Gečas. 1991 m. sausis. Autorius nežinomas. LVNA

Aukščiausiosios Tarybos rūmų gynėjai. Nepriklausomybės aikštė. 1991 m. sausis. Marijono Baranausko nuotrauka. LVNA

1991 m. sausio 13-oji.
Viliaus Jasinevičiaus nuotrauka.

Laužai prie Aukščiausiosios Tarybos rūmų. 1991 m.
sausis. Marijono Baranausko nuotrauka. LVNA

Lietuvos laisvės gynėjų laidotuvės. Katedros aikštė, 1991 m. sausio 16 d.
Algimanto Barzdžiaus nuotrauka. LVNA

1991 m. sausio 13-oji. Viliaus Jasinevičiaus nuotrauka

IŠ ROMUALDO OZOLO PALIKIMO

SAUSIO TRYLIKTOJI: ŠIAPUS, ANAPUS IR VIRŠ BARIKADŲ

Penkiolika metų praėjo nuo tos nakties.

Nakties, kuri pelnytai laikoma *Laisvės gynėjų diena*. Tą naktį turėjo būti jėga panaikinta atkurtoji Lietuvos nepriklausomybė, užgrobian paskutinius svarbiausius valstybės taškus – Lietuvos radiją ir televiziją ir Lietuvos Respublikos parlamentą. Tačiau nuo 1939 metų Lietuvoje vis dar tebebuvusios okupacinės kariuomenės tankų ataka užduso prie Lietuvos televizijos bokšto. Kodėl? Štai du akimirksniai. „Nebijokim, šoviniai netikri, nesitraukim“, – virpėdamas drąsina vaikinukas. Ir niekas nesitraukia. „*Ja bolše tak ne mogu*“ („Aš daugiau taip nebegaliu“), – palinkęs prie tanko pervažiuotos merginos kalba kareivis. Ir parlamentas nešturmuojamas.

Prieš keletą dienų mūsų Prezidentas klausė inteligentijos atstovų, kodėl Lietuvoje taip sumenko patriotizmas, kodėl kyla abejonių dėl valstybės ateities. Nemanau, kad dėl to kalčiausi prasti mūsų mokykliniai istorijos vadovėliai. Tačiau tiesa yra ir tai, kad apie Sausio 13-ąją, patriotiškiausią ir dramatiškiausią mūsų naujausios istorijos dieną, mes neturime nei romanų, nei apysakų, nei valstybinio lygmens tyrimo, turime viso labo porą fragmentiškų dokumentų rinkinių. Nors tą naktį virš Lietuvos susidūrė trys galingos jėgos.

Kokios jos?

Naktį susiduriančios jėgos

Pirmoji ir svarbiausioji jėga, tiksliau – galia, yra *nepriklausomybininkai*. Ta galia nevienalytė, pagal to meto terminiją – *komunistai* ir *patriotai*. Vieni kitiems jie turi visokių sąskaitų, tačiau, kaip 1991 m. sausio 18 d. uždarame Aukščiausiosios Tarybos (AT) posėdyje pabrėžia parašų prieš Vytautą Landsbergį rinkimu apkaltinta Vidmantė Jasukaitytė, „Nepriklausomybės klausimu mes turbūt nė vienas deputatas, išskyrus galbūt V. Švedą, skirtingų nuomonių neturime ir turėti negalime“. Lenkų frakcija, 1990 m. kovo 11 d. balsuojant dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo susilaikiusi, 1991 m. sausio 12 d. paskelbia pareiškimą, palaikantį Lietuvos nepriklausomybę. Algirdas Brazauskas yra visiškai pasirengęs ilgai politinei kovai būtent nepriklausomybės sąlygomis: dar 1990 m. gruodžio 8–9 dienomis įvyksta neeilinis LKP suvažiavimas, kuriame Lietuvos komunistų partija pervardijama į Lietuvos demokratinę darbo partiją. Daug kas iš jos narių yra gerai supratę, kad naudingas atsiskyrimas kur kas parankesnis negu visiška priklausomybė.

Patriotai užima strategines valdymo pozicijas. Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas ir pirmininko pavaduotojai – tik iš Sąjūdžio sparno. 1990 m. gruodžio 10 d. V. Landsbergis Baltuosiuose Rūmuose susitinka su JAV prezidentu Džordžu Bušu (vyresniuoju). Spalio 20–21 dienomis Virgilijus Čepaitis įsteigia Nepriklausomybės partiją, kuri yra Sąjūdžio radikaliųjų jėgų telkinys. V. Čepaitis kontroliuoja visus Sąjūdžio skyrius, vadovauja visai parlamento informacijos ir propagandos organizavimo ir sklaidos veiklai. („Mums yra tekę siųsti V. Čepaitį, kad užčiauptų kai kuriuos dalykus tuose mitinguose“, – sako V. Landsbergis 1991 m. sausio 18 d. uždarame AT posėdyje.) Iki bombelių sprogdinimo tuokart dar nebuvo prieita. Tačiau 13-osios išvakarėse „komunistų vyriausybė“ jau atsistatydinusi, o kovo 10 d. paskiriamas ir veikia Antrosios vyriausybės vadovas – paties V. Landsbergio rekomenduotas Albertas Šimėnas.

Įtampa tarp komunistų ir patriotų, prasidėjusi nuo pat AT pirmininko rinkimų dienos, tuo metu yra nepaprastai didelė, tačiau tai yra kova dėl valdžios nepriklausomoje valstybėje, o ne kova dėl Lietuvos pardavimo ar nepardavimo Rusijai. Rusijai Lietuvą parduoti, atkurdami TSRS ir LTSR konstitucijų veikimą, kaip to reikalauja Michailas Gorbačiovas, nori TSKP padalinio Lietuvoje vadai Mykolas Burokevičius ir Juozas Jermalavičius (poryt, atsėdėjęs jam skirtą bausmę, M. Burokevičius išeis į laisvę).

Antroji jėga yra *okupantai* ir jų *parankiniai*. Kad galėčiau autentiškiau nusakyti padėtį, pasinaudosiu Jurgio Okso 1991 m. birželio 17 d. paskelbtu apibūdinimu: tai armijos, KGB ir TSKP liekanos Lietuvoje su savo kariuomenės divizijomis, specialios paskirties žudikų daliniais, OMON'u, KGB aparatu, apmokamais šnipais (vienas, gana aukštai Sąjūdyje buvęs, dar 1990-aisiais buvo apdovanotas TSRS ordinu), visuomeninė organizacija „Vienybė–Jedinstvo–Jedność“, „Sovietskaja Litva“, nuo savęs pridursiu – „Kurier Wileński“, rezervistai ir t. t. Tai – Lietuvoje.

Maskvoje, kuri dar reiškia pretenzijas į nepriklausomybę atkūrusią Lietuvą, – tai visų pirma jos politinė valdžia, vadovaujama M. Gorbačiovo, ir kariuomenė, vadovaujama gynybos ministro maršalo Dmitrijaus Jazovo. Dėl pastarojo viskas aišku – ir šiandien rallyje girdžiu jo gergždžiantį balsą: mes nepripažįstame jūsų režimo – atkurkite teisėtumą, tada kalbėsime. O štai dėl M. Gorbačiovo reikia kai ką pridurti. Vienas JAV politologas apibūdino jį kaip paskutinį komunistą. Teisingai: į aukštybes jis buvo iškeltas ne dėl to, kad sukriošęs TSKP CK biuras pats nebūtų sugebėjęs pribaugti imperijos – pradedant Brežnevu, per Černenką, Andropovą tai visiems labai gerai sekėsi: TSRS riedėjo į bedugnę. M. Gorbačiovas tikėjo išgelbėsiant imperiją, jo *persitvarkymas* (*perestroika*) buvo sumąstytas būtent komunistinei tvarkai patobulinti; tai gal ir būtų buvę įmanoma, jeigu TSRS tautos būtų buvusios klusnios kaip etniniu požiūriu monolitiški kinai. Deja, TSRS didelę dalį sudarė vakarietiškos civilizacijos tradicijose augusios ir brendusios tautos, ne viena anksčiau turėjusi ir savo valstybingumą. M. Gorbačiovo pasiūlytas kolektyvinis tiesos ieškojimas sudegino jo *perestroiką* būtent dėl skirtingai suprantamų tiesų apie laisvę (tai tik Briuseliui pagaliau pavyko rasti vieną tiesą – pinigų tiesą, o komunizmo idėjos tiesą buvo galima aiškintis įvairiai).

Dėl savo linijos M. Gorbačiovas nuolat kovojo Centro komitete ir jo biure. TSRS liaudies deputatų suvažiavimo įsteigimas buvo ryžtingiausias ir dominavimą jam gerą pusmetį garantavęs žingsnis. Tačiau Lietuvos, taip pat Latvijos, Estijos nepriklausomybė, Rusijai pristatyta iš esmės būtent per suvažiavimą, per Molotovo ir Ribentropo pakto paviešinimą ir pasmerkimą, kėlė tolydžio vis didesnį nepasitenkinimą M. Gorbačiovu. Apie tai susitikimuose su Lietuvos atstovais diskretiškai nuolat primindavo Aleksandras Jakovlevas, pagrindinis M. Gorbačiovo idėjinis bendražygis, kurį pavadinčiau apsišvietusiu komunistu. Borisas Jelcinas jų atžvilgiu buvo tikras oportunistas. Sausio įvykių išvakarėse M. Gorbačiovas padėties jau nebekontroliavo ir TSKP centro komitete. Perversmas Maskvoje, kaip dabar jau žinome, buvo tik laiko klausimas. Vos prasidėjus puolimui Vilniuje, B. Jelcinas demonstruoja Rusijos Federacijos ir TSRS požiūrių į agresiją netapatumą ir sausio 13 d. 19 val. atvyksta į Taliną, ten pasirašo trijų Baltijos šalių ir Rusijos Federacijos pareiškimą, kurio pirmuoju punktu deklaruojamas visų valstybinis suverenitetas – tai, kiek man žinoma, pirmasis tarptautinis Rusijos Federacijos suvereniteto deklaravimas.

Yra dar viena galinga jėga – Vakarų pasaulio valstybės, jų geopolitiniai interesai. Tiesiogiai su Lietuva kontaktuoja ir daro poveikį du regionai – Vakarų Europa ir Jungtinės Amerikos Valstijos.

Kaip liudija Brentas Skaukroftas (Brent Scowcroft), JAV prezidento Dž. Bušo patarėjas nacionalinio saugumo klausimais, „iš visų valstybių susirūpinimą mums labiausiai kėlė Baltijos šalys, kurių vidaus neramumai artimiausiais mėnesiais galėjo paveikti JAV ir Tarybų

Sąjungos santykius. /.../ Mes manėme, jog esame pasiekę tam tikrą neoficialų susitarimą su Gorbačiovu Maltoje šiuo klausimu, o prezidentas Bušas paaiškino jam, jog esama ribų, ir pasakė, ką mes galėtume toleruoti. Atrodė, Gorbačiovas suprato, kaip svarbu laikytis labai santūriai ir nesigriebti jėgos.“ Ir toliau: „Jei kils smurtas, Jungtinės Valstijos realiai nieko negalės padėti; tada mūsų rankos būtų suteptos krauju už lietuvių padaršinimą kąsti daugiau, negu jie galėtų apžioti. Nerimą kelianti padėtis.“

Tikrai kelianti nerimą, nes realybę liudija tas pats patarėjas: „Kongreso narių reikalavimai viršūnę pasiekė kovo 21 dieną, kai pripažinti Lietuvą raginanti rezoliucija /.../ buvo įteikta Senatui. Laimei, nuotaikos nebuvo tokios pakilios, kaip mes bijojome, ir ši iniciatyva žlugo – 59 balsais prieš 36.“

Kaip atsimename, ir po pučo Maskvoje JAV buvo tik 39-oji, pripažinusi Lietuvą.

Paprasčiausiai požiūrį į mūsų nepriklausomybę išsakė Prancūzijos prezidentas Fransua Miteranas: „Lietuviai viską sužlugdys. Jie beveik niekada nebuvo laisvi. Kai buvo – tai režimas, diktatūra. Pasigailėjimo verti žmonės. Suprasciau, jei Gorbačiovas turėtų griebtis jėgos.“

Artėjimas

Iš didžiųjų Vakarų galybių tiesiogiai Sausio 13-osios įvykiuose dalyvavo tikrai Islandija: Bronislovas Genzelis paskambino savo draugui profesorui Arnorui Hanibalsoniui, šis – savo broliui, Islandijos užsienio reikalų ministrui, pastarasis – V. Landsbergiui, ir tą pačią naktį abu broliai per Leningradą brovėsi į Lietuvą. Netiesiogiai Vakarai įvykiuose dalyvavo labai akivaizdžiai: pagrindinė visų vyriausybių reagavimo nuostata buvo nesikišti. Tik demonstracijos ir mitingai keitė kai kurių vadų požiūrį. Vasario 11 d. pripažinusi Lietuvos nepriklausomybę, Islandija mums atrodė kaip baltas šiaurės stebuklas. Kovo 17-ąją mus pripažinusi Zimbabvė, gegužės 31-ąją – Moldova atrodė vieniši marginalai ir daugiau komplikavo, negu padėjo.

Sausio 13-ąją Lietuva buvo vėl – eilinį kartą – vieną vieną akis į akį su grėsminga okupantiškąja Maskva.

Dabar dažnai vis dar klausama: ar su M. Gorbačiovo žinia, ar nevaldomų kariškių iniciatyva buvo įvykdytas šis išpuolis?

Ne tik su žinia, bet ir su reikalavimu.

M. Gorbačiovas puikiai suprato, kad Lietuvos nepriklausomybės sumaitojimas jėga – jo vadinamosios pertvarkos pabaiga. Tą ne kartą įvairiems Vakarų lyderiams tvirtino TSRS užsienio reikalų ministras Eduardas Ševardnadzė. Tą žinojome ir mes. 1991 m. gruodžio 2 d. televizijos laidoje kalbėjau: „Michailui Gorbačiovui ypač garsiai kalbant apie TSRS nedalomumą, leidžiant įsakus dėl mūsų įstatymų, Jazovui darant pareiškimus ir net sulaikant geranoriškai nusiteikusius kariškius, norinčius čia tirti padėtį, mes geriausiai suprantame: galimybės išlaikyti nepriklausomybę nebuvo, nes mūsų žūtis reikštų bandymo sukurti kitokią Tarybų Sąjungą žūtį. O vilties sukurti kitokią TSRS Gorbačiovas dar neprarado.“

Neabejoju, kad tik dėl mūsų spaudimo M. Gorbačiovas sukūrė naują TSRS pavidalą – Suverenių Respublikų Sąjungą, kurią kaip panacėją sau, mums ir visam pasauliui siūlė jau mūsų antrojo derybinio susitikimo metu. Mes atsiskakėme ir tos formulės, motyvuodami neturį mandato trauktis nuo spalio 2 d. išdėstytų pozicijų. Anos pirmosios derybos Maskvai buvo reikalingos parodyti JAV Kongresui, pareikalavusiam neignoruoti Lietuvos, kad M. Gorbačiovas neabejingas pasaulio viešajai nuomonei. Mums nesutinkant su Maskvos siūlymais, M. Gorbačiovas galėjo kalbėti, kokie lietuviai yra nesukalbami. Tai savaimė reiškė iniciatyvos perleidimą kariškiams. D. Jazovas, Vladimiras Kriučkovas, dar liepos mėnesį TSKP XXVIII suvažiavime M. Gorbačiovo pašalinti iš Politinio biuro (ten įkišo M. Burokevičių), su dideliu dvasiniu pakilimu ėmėsi Lietuvos, kurioje jau nuo rugpjūčio į

Sutinkant Lietuvos Respublikos Ministrę Pirmininę Kazimiera Prunskienę. Eugenijaus Masevičiaus nuotrauka

gatves išriedėdavo šarvuočiai, palikdami sargybinius prie Lenino paminklų Vilniuje ir Klaipėdoje, pradėjo užiminėti pastatus, o gruodį paskelbė praktiškai be ceremonijų vykdysią (Jurijus Masliukovas prasarė: „Kaip okupantai“) jaunuolių ėmimą kariuomenėn. Tai buvo puiki priedanga kariškiams daryti praktiškai ką nori.

Sausio 13-oji, kaip ji bus pavadinta vėliau, arba diena x, kaip mes ją vadinome tada, 1990-ųjų pabaigoje, artėja ne tik iš Maskvos pusės, ji kyla ir iš vidaus, iš mūsų tarpusavio

nesutarimų. Oficialiai tie nesutarimai vadinami Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės nesutarimais, vėliau – AT Prezidiumo ir Vyriausybės, o neoficialiai – komunistų ir patriotų. Visi tie apibūdinimai teisingi. Tačiau jie būtų negyvi, jeigu nenurodytume jų variklį – V. Landsbergio ir Kazimieros Prunskienės. Abu – lyderiai, tebekovojantys iki dabar, nuo pat Inicijatyvinės grupės susikūrimo laikų buvo vertinami apylygiai. K. Prunskienė – simpatiška jauna moteris, iškalbi ir sugestyvi. V. Landsbergis su savo palaikiu megztinuku, akinukais ir kiniška barzdele, tada dar nelabai ryškiu krenksėjimu ir priekabių atkaklumu simpatijas galėjo užkariauti sunkiau.

Nors abu lyderiai turi panašių „darbo su kadrais“ sugebėjimų, tačiau šiuo požiūriu K. Prunskienė V. Landsbergiui negali prilygti nė iš tolo. Tai rodo tuoj po rinkimų V. Landsbergio kartu su V. Čepaičiu sukurtas Sąjūdžio klubas, pamažu ir atkakliai užkulisiuose surinkęs Sąjūdžio žmonių balsus, sutaręs dėl vieno kandidato kėlimo ir laimėjęs Aukščiausiosios Tarybos pirmininko postą kaip „kovą su komunistais“. K. Prunskienė protingai sutinka pasitraukti į Vyriausybės vadovo postą ir tolydžio reikšti iniciatyvas, pradedant netikėtu jos skrydžiu per Vakarų Europą ir Ameriką, baigiant moratoriumo projektu ar „kainų liberalizavimu“. Premjerė iškilusi į reitingų viršūnes, o AT pirmininkas sunkiai kapstosi kažkur tarp dangaus ir žemės. Kurį lyderį galėtų tenkinti tokia padėtis?

Visi bent kiek besidomintys anų metų istorija atsimena, kaip gražiai šypsodamasis V. Landsbergis įteikia gėlių iš Vakarų grįžusiai premjerei. Tačiau jau nuo blokados vidurio ministrų kabineto posėdžiuose lankosi tai vienas, tai kitas AT Prezidiumo narys, kol pagaliau ateina visa brigada, suglumindama ministrus ir sunervindama premjerę. Pasižodžiauvus randama išeitis: pradedami rengti bendri AT Prezidiumo ir Vyriausybės konsultaciniai posėdžiai. Juose pamažu ryškėja, kad esama klausimų, dėl kurių niekada nebus susitarta, ir bendros pozicijos, kokią dabar kiekviename susitikime konstruoja šiandieninės Vyriausybės koalicijos politinė taryba, nebus. Lapkritį, svarstant kainų liberalizavimo koncepciją, posėdžiai išvis nutrūksta. Tai, suprantama, visiškai nenormalu. Nuo tol į Prezidiumo posėdžius kviečiama arba premjerė, arba atskiri ministrai. Taip V. Landsbergis perima aukščiausios jurisdikcijos kontrolę dar prieš vyriausybės atsistatydinimą. „Viskam vadovauja Aukščiausioji Taryba, tai yra konstitucinis dalykas.“

Gruodžio pradžioje AT deputatai Eduardas Vilkas, Arvydas Leščinskas, Vladas Terleckas, Kazimieras Antanavičius, Audrius Rudys, Albertas Šimėnas paskelbia pareiškimą,

išreikšdami susirūpinimą dėl ekonominės reformos eigą reguliuojančių įstatymų rengimo ydų. Gruodžio 11-ąją Vyriausybė padaro savo pareiškimą ir prašo deputatus konkrečiau bendradarbiauti su Vyriausybe, paisyti jos nuomonės. Atsakydama į tai gruodžio 21 d. Aukščiausioji Taryba parengia nutarimą, kuriuo sudaroma ekonominės reformos laikinoji komisija, ji iš esmės ir perima ekonomikos reformą: „Vyriausybė naudojasi komisijos rekomendacijomis arba jas oficialiai atmeta, nurodydama motyvus.“

Tai vos ne faktinis Vyriausybės nušalinimas.

Kodėl būtent kainų liberalizavimas turėjo nušluoti Pirmąją vyriausybę – juk tai buvo žingsnis į galutinį, ekonominį išsivadavimą iš socializmo sistemos!? Be to, visi klausimai buvo sprendžiami kartu su Aukščiausiąja Taryba ir jos Prezidiumu: dar gruodžio mėnesį kartu su AT buvo parengtas nutarimo dėl kainų reformos projektas, Vyriausybė skubėjo spręsti laisvosios rinkos sąlygomis naudotinių piniginių ženklų problemą (gruodžio 22 d. mudu su V. Landsbergiu patvirtinome lito gamybos mechanizmus), AT Prezidiumas žinojo, kad Naujieji metai yra riba, kai laisvosios rinkos santykiai įvedami visose trijose Baltijos šalyse ir t. t.

Tačiau jau apie gruodžio 25 d. pradėta svarstyti galimybė „kainų paleidimą“, kaip tada sakytą, atšaukti. Gruodžio 29 d. pažymėtame Aukščiausiosios Tarybos pertvarkyto nutarimo „Dėl kainų reformos įgyvendinimo“ projekte sakoma, kad „neparuošus ir nepriėmus visų sluoksnių gyventojų realių nuostolių kompensavimo sistemos, taip pat rinkos stabilizavimo priemonių, kainų reforma yra negalima“ (pastarasis žodis išbrauktas, ranka parašyta „atidėtina“ – labai protinga pataisa, nes kainas vis tiek reikės netrukus paleisti!). Antras punktas, įpareigojantis Vyriausybę iki sausio 8 d. įvykdyti keturis reikalavimus, V. Čepaičio išvis išbrauktas.

V. Landsbergis, atrodo, tuo metu į įvykius nesikiša. Kaip ir premjerė, šiek tiek ankstėliau patraukusi į Australiją, jis Naujiesiems metams išvažiuoja į Norvegiją.

Dar gruodžio mėnesį su socialinės apsaugos ministru Algiu Dobravolsku parengėme ir parlamentui įteikėme vadinamąjį kainų kilimo kompensavimo mechanizmą. Apie tai, deja, tylima ir šiandien. Prieš trejetą dienų, LNK sekmadienio savaitės apžvalgoje duodamas interviu Virgiui Valentinavičiui, V. Landsbergis dar kartą, kaip ir LNK laidoje, skirtoje Valstybės atkūrimo penkiolikmečiui, akcentavo, kad puolimo prieš Respubliką pradžios diena x buvusi sausio 8-oji: esą K. Prunskienei reikėjo, kad kainos šokteltų sausio 7 d., ir kitą rytą liaudis jau galėtų sukilti. Pernai, kadangi laidoje dalyvavo ne vienas, buvęs AT pirmininkas buvo paklaustas, kuo jis galėtų paremti kaltinimą K. Prunskienę bendradarbiavus su anąja puse. V. Landsbergis atsakė, neva ta koreliacija matyti iš bendros įvykių sekos. Šiomet jis kalbėjo vienas ir rėmėsi D. Jazovo sausio 5 d. įsakymu pasiųsti į Kazlų Rūdą, Gaižiūnus ir Vilniaus Šiaurės miestelį 76-tos oro divizijos 2-ąją parašiutininkų pulką ir 37-tą atskirąją desantininkų brigadą; 8 d. rytą, esą, desantininkai jau buvo dislokuoti. Esama teiginių, kad persirengusių desantininkų buvę ir AT kieme tarp rūmus šturmuojančių jedinstveninkų.

Niekas neabejoja, kad toks D. Jazovo įsakymas buvo ir kad desantininkai buvo dislokuoti. Jau nuo lapkričio mėnesio buvo aišku, kad Lietuva bus puolama. Jeigu K. Prunskienė tikrai bendradarbiavo su D. Jazovu, natūralu būtų paklausti, kodėl ji nebuvo atiduota karo lauko teismui? Tačiau užteko ją pašalinti – ir ji buvo užmiršta, tik kai vėl pradėjo reikštis, buvo prisiminta jos bendradarbiavimo su KGB istorija.

Beje, sausio 8-oji, kaip galima „sutartinė diena“, įvardyta ne K. Prunskienės: ji labai ryškiai fiksuota rengtame AT nutarime: V. Čepaitis ir kompanija nurodė tą dieną kaip paskutinę, iki kurios Vyriausybė turi įvykdyti visas Aukščiausiosios Tarybos nurodytas sąlygas, kad būtų galima liberalizuoti kainas.

Preliudija

Sausio 8-oji yra Didžiojo puolimo preliudija.

Tą rytą, kaip paprastai, Tauro kalnu leidžiuosi Vyriausybės rūmų link (jie tuo metu buvo prie Lukiškių aikštės, kur dabar Užsienio reikalų ministerija) ir staiga matau, kad Kudirkos gatvė žemyn žygiuoja būrys, ne, ištisa minia su transparantais, viena kita vėliava. Suprantu – iš Ševčenkos gatvės rajono, kur yra daug priešiška nusiteikusių rusakalbių ir lenkuojančių gamyklų, traukia jedinstveninkai. Per skverą nuskubu į Aukščiausiąją Tarybą, žvilgtį vieną pusę, į kitą – vaikšto keli policininkai. „Kur kiti?“ – klausiu. Tie nesupranta, kas tie kiti. „Ateina demonstrantai, būkit pasiruošę“, – sakau, ir įbėgęs į fojė puolu prie pirmo telefono. Skambinu ministrui Marijonui Misiukoniui. Jo nėra. Atsiliepia, berods, Vaclovas Zabarauskas, vienas iš pavaduotojų. Klausiu, kur Aukščiausiosios Tarybos rūmų apsauga. „Vietoj“, – atsako. Atsimenu savo didelį keiksmą, kuris dabar turėtų būti žymimas ilgu pypt. Pavaduotojas pažada tuoj viską išsiaiškinti. Tikrai, po pusvalandžio atvyksta būrys, tačiau vėlu: kiemas jau pilnas triukšmingų ir aiškiai nedraugiškų asmenų. Paradines geležines duris spėjame užrakinti, jas be perstojo klebena, paskui ir tranko, trapais jos net dreba.

Minia kieme lyg ir nežino, ką daryti. Vieni rėkia, kiti tarsi ir dainuoja, treči juokiasi. Bet viduje pamažu fermentuojasi agresyvi energija. Liudininkai paskui sakys, kad būta įžaidėjų. Įtampą kaitino ir AT gynėjai, kurie taip pat pamažu rinkosi į kiemą, telkdamiesi prie dešiniojo flygelio, kur su Lietuvos laisvės lygos žmonėmis ir jaunulietuviais buvo įsitaisęs Antanas Terleckas. Atrodo, teisybė, kad A. Terleckas, vadindamas jedinstveninkus bailiais, įnešė rimtą indėlį į jų kovinės dvasios pakėlimą. Nežinau, kiek tiesos yra liudijime, kad paskui A. Terleckas juos vadinęs tikrais vyrais, o deputatus – skystablauzdžiais, tačiau ir tai yra tikėtina.

Posėdis parlamente dar nebuvo prasidėjęs, o kiemas jau virė. Iš antro aukšto stebėdamas padėtį kieme, mačiau bangas – taip kažkas bandė sukurti masę, slegiančią duris.

Keletas labai susijaudinusių deputatų bėgiojo koridoriais, tai pasirodydami, tai vėl dingdami. Antanas Karoblis primygtinai prašė, kad atsidaryčiau langą ir pakalbėčiau. Aš žinojau, kaip į mane žiūri „Vienybė–Jedinstvo–Jedność“, ir sakiau, kad nuo to bus tik blogiau. Kai nusileidau kelintam prašymui, taip ir atsitiko – buvau nušvilptas ir apmėtytas akmenukais. Ne geriau pavyko ir Kazimierui Motiekai. Aiškinimų jiems neberekėjo. Jiems reikėjo veiksmų. Ko jie nori, vis dėlto spėjome paklausti. Įtariu, kad tas raštelis, kurį paskui mums įteikė minios atstovai, buvo paskubom surašytas čia pat, kieme.

Įsiūbuoti minią vis dėlto pavyko. Trankydama duris ji grasino įvirsti su visais jų geležiniais vyriais.

Ką gi, reikia imtis veiksmų ir mums. Jeigu jiems pavyks įsiveržti, visas pasaulis pamatys, kokie mes pažeidžiami! Tuo metu į langus jau lėkė akmenys ir kapojo stiklus – nuo vieno langai skilo ir pleišėjo, nuo kitų, gal metalo gabalų, vėrėsi mažomis skylutėmis.

Kai pravėrus duris į kiemą gaisrinėmis žarnos buvo paleista vandens srovė, minia iš netikėtumo klyktelejo, keli įgriuvo, kiti prasiskyrė toli į šonus, o mes, dar pasišvaistę, pareikalavome atstovų. Miniai tai pasirodė priimtina. Po poros minučių pro vis dar kliokiantį iš žarnos vandenį į vidų prasibrovė keletas žmonių. Iš salės atėjo Česlovas Stankevičius, tada AT pirmininko pavaduotojas, ir visi nuėjome į pasitarimų kambarį. Birutė Nedzinskienė, ne kartąėjusi raminti Oktiabrio Burdenkos gamyklos debošininkų, išėjo į kiemą ir pradėjo aiškinamąjį darbą. Mes niekaip negalėjome išklausti, ko nori įsiveržėliai. Vienas jų buvo gerokai įgėręs, todėl sutarėme, kad tai, kas surašyta, bus išnagrinėta, ir rytoj dešimtą mes būsime pasirengę kalbėtis su jų delegacija. Žinoma, tokia nepasirodė. Gaila, nežinau, kur Č. Stankevičius padėjo raštelį. V. Landsbergis savo „Atpirkime“ rašo, kad jį šlapią turėjo rankoje, kai pro langą skelbė, kad mitinguotojų reikalavimu, kainų reforma yra sustabdyta. Minia pamažu ėmė skirstytis.

Posėdis Aukščiausiojoje Taryboje tęsėsi: buvo svarstoma reformos eiga, kitaip sakant – Vyriausybės veikla. Diskusijos tolydžio kaito. Visi ar bent dauguma ministrų buvo posėdžių salėje, o Vyriausybės vadovės nebuvo – ji buvo Maskvoje. Tik šitame fone buvo aišku, į kokią padėtį ji pakliuvo. Jaučiausi nekaip, nes prie to pirštus buvau prikišęs aš pats.

Mat pirmadienį, sausio 7 d., Vyriausybės posėdyje, kuriame aptarinėjome galimą agresiją, išryškėjo visiškas informacijos apie M. Gorbačiovo poziciją nepatikimumas. Buvo aišku, kad jis nusiteikęs visai priešišškai, bet ar tiek, kad sutiktų rizikuoti savo politikos likimu, kraujyje paskandindamas Lietuvą? Reikėjo autentiškų žinių. Jų parvežti iš Maskvos negalėjo niekas kitas, tik K. Prunskienė. Pasakiau jai tai per pertraukėlę. Ji sukluso. „Pakalbėk su Landsbergiu“, – pasakė. Tas iškart nė girdėti nenorėjo, paskui stabtelėjo. Ateikit – ir sutarėme valandą. Atėję ilgai kalbėjomės, kokių statusu premjerė turėtų važiuoti. Sutarėme: kaip Vyriausybės vadovė ir derybų delegacijos dėl neteisėto jaunuolių rekrutavimo į Tarybinę armiją narė.

Išvyką ir susitikimą su M. Gorbačiovu savo knygoje „Pasirinkimas“ vaizdžiai aprašo tuometinis reikalų patikėtinis Tarybų Sąjungoje Egidijus Bičkauskas.

Atskridę anksti rytą, jie sužinojo apie jėdinstveninkų veržimąsi į parlamento rūmus. M. Gorbačiovas priėmė pusę trijų popiet. „Kazimira, što tam u vas tvoritsia? („kas ten pas jus dedasi?“) Mūsų duomenimis, nepatenkinti žmonės įsiveržė į parlamentą, viską ten išdaužė.“ E. Bičkauskui atsakius, kad gal kas ir buvo, o dabar padėtis kontroliuojama, M. Gorbačiovas kažkam skambino ir pranešė: įvykiai tęsiasi. Buvo aiškiai nepatenkintas dėl to, kad „pasipiktinusi liaudis“ dar nieko nenušlavė.

Į klausimus dėl karinių dalinių dislokavimo ir judėjimo M. Gorbačiovas atsakė išsiaiškinti pavesias generalinio štabo viršininkui Michailui Moisejevui, o dėl derybų – po TSRS Federacijos tarybos posėdžio.

E. Bičkauskas tvirtina, kad pokalbis buvęs trumpas. Vakare, jau po atsistatydinimo, pasakodama įspūdžius Vyriausybės nariams, Prunskienė sakė, kad tokio Gorbačiovo ji dar nebuvo mačiusi: jis buvęs sausas, kandus ir tiesiog tyčiojosi kalbėdamas. Gal to E. Bičkauskas kaip diplomatas nemanė esant reikalinga pažymėti. Man šitai pasirodė vertingiausia to vizito informacija: M. Gorbačiovas apsisprendė, puolimas bus. Jis, matyt, nebeturėjo kur trauktis.

K. Prunskienė parvyko visai pavakariu. Iškart atėjo į parlamento salę, kur Vyriausybės ložėje vienas kitas ministras dar klausėsi aistringų kalbų apie Vyriausybės nepriimtinumą. „Kokia padėtis?“ – paklausė. „Ši Vyriausybė nereikalinga“, – atsakiau. „Ką siūlai?“ Šalia stovėjęs Jonas Tamulis atsakė: „Man atrodo, teks atsistatydinti. Klausimas vienas: ar Vyriausybei pasitraukti pačiai, ar laukti, kol pašalins.“ „Kaip manai?“ – vėl kreipėsi K. Prunskienė. „Manau, kad garbingiau pasitraukti patiems“, – atsakiau. Jausdami sensaciją jau dirbo fotografai.

J. Tamulis tik ką grįžusiai premjerei pranešė, kad yra parengtas įstatymo projektas dėl Laikinojo Pagrindinio Įstatymo 95 straipsnio pakeitimo – nepasitikėjimą Vyriausybe dviem trečdaliais balsų pakeičiant į pusę parlamentarų balsų. Buvo ir paskaičiuota, kad pakeitimas pavyks.

Kaip rašo pati K. Prunskienė, ji nutarusi pasitikslinti V. Landsbergio poziciją: paprašiusi Č. Juršėno perduoti pirmininkui, kad posėdžio pabaigoje suteiktų žodį jai – pareikšianti atsistatydinimą. Č. Juršėnas pranešė, pirmininko akys sublizgėjo. Pagaliau kodėl ir neblykstelti akimis išgirdus malonią širdžiai žinią.

Neprieštaravo ir Vyriausybės nariai. K. Prunskienė kalbėjo trumpai ir – atsižvelgiant į tikrai niekingai atrodančią situaciją – oriai. Išsiskyrimo priežastis – požiūrių į ekonomikos reformą skirtumai. Informavo apie neveiksmingą bandymą užkirsti kelią rusų armijos veiksams.

Memuaruose K. Prunskienė sakosi pati analizavusi, ar atsistatydindama pasielgė teisingai. Vakare, prie atsisveikinimo taurės, ji gaudžiai verkė. Jei protu ir suvokė, kad padarė teisingai, tai jausmais negalėjo patikėti savo kilnumu: tai buvo ne pagal jos būdą.

Pereinamojo laikotarpio vyriausybė

Sausio 9 d. intensyviai sprendžiama naujosios Vyriausybės sudarymo problema. Dirba visos frakcijos. Visose kalbama apie R. Ozolą, A. Šimėną, Č. Stankevičių. Kaip liudija V. Landsbergis savo knygoje „Atpirkimas“, Sąjūdžio jungtinė frakcija yra aiškiai prieš Ozolą, kairieji siūlo A. Rudį arba Aloyzą Sakalą, Centro – Č. Stankevičių ir R. Ozolą, tautininkai – A. Šimėną, R. Ozolo nesvarsto, lenkai už K. Motieką, ne prieš Č. Stankevičių, kategoriškai prieš R. Ozolą, nuosaikieji – už žmogų iš šalies (ne parlamentarą).

A. Sakalas, kaip pirmininko pavaduotojas gerai žinantis padėtį, man sako, kad daugiausia šansų turįs aš ir jis su frakcija rekomenduosis. Po nedidelio posėdžio jis informuoja V. Landsbergį, šis paprašo išdėstyti svarbiausius kandidato darbų prioritetus. Surašau devynis punktus, įtraukdamas ir siūlymą po krizės keisti Konstituciją taip, kad premjeras tam tikromis aplinkybėmis galėtų paleisti parlamentą. Žinoma, tai yra tokia valstybės valdymo revizija, kad V. Landsbergis negali mano siūlymo priimti niekaip kitaip, kaip asmeninį įžeidimą. „Nesusitarsim“, – pasako jis trumpai, ir mes šaltai atsisveikiname.

Tada jis pats kandidatu pasiūlo A. Šimėną. Centro frakcija yra prieš. Tačiau A. Šimėnas kitą dieną Ministru Pirmininku yra patvirtinamas. Koks būtų buvęs mano likimas, turint galvoje, kad ši Vyriausybė buvo iš anksto numatyta kaip pereinamoji?

Dabar tokių drastiškų idėjų nebesiūlyčiau esant tokiai situacijai, kokia buvo tada. Tačiau ir dabar manau, kad mąstymo kryptis buvo teisinga: šiandieninis Lietuvos neveiknumas yra susijęs su visais iniciatyvas paralyžiuojančiu parlamento veikimu: Seimo procedūros demokratiją verčia biurokratija. Lietuva turi turėti arba amerikietiško tipo prezidentą arba vokiško tipo premjerą. Pasisakyčiau už pastarąjį.

A. Šimėnas nuo pat pradžių jautėsi nekaip. Dar sausio 8 d. buvo prasidėję įvykiai, kuriuos paskui vadinome šturmo repeticija. Ak, kaip Maskvai būtų pravertęs minios įsiveržimas į Aukščiausiosios Tarybos rūmus! Kaip memuaruose teigia K. Prunskienė, paskutiniai M. Gorbačiovo žodžiai ją palydint buvę tokie: „Važiukit atgal, darykit tvarką, kad man nereikėtų daryti.“ Jie tvarkos darymą Lietuvoje tikrai buvo sustygavę: to paties M. Gorbačiovo pavedimu TSRS Aukščiausiosios Tarybos Tautybių tarybos pirmininkas Rafikas Nišanovas, mūsų deputatams Maskvoje gerai pažįstamas kaip zyziančios kalbėsenos demagogiškas vidurazijietis, ir jo pavaduotojas rusas Borisas Oleinikas susitinka su TSKP poskyrio Lietuvoje vadovu M. Burokevičium ir kitais, reikalaujančiais Lietuvoje įvesti TSRS prezidento valdymą.

Deja, akivaizdaus preteksto nėra. Rusų mašinos ir šarvuočiai atvažiuoja prie Spaudos rūmų, prie televizijos bokšto, pasisukioja ir išvažiuoja. Tankai važinėja kur nori, demonstruodami, kad jie čia – tvarka.

TSRS prezidentas M. Gorbačiovas Lietuvos Aukščiausiajai Tarybai atsiunčia ultimatumą – siūlo „nedelsiant ir visiškai atstatyti TSRS Konstitucijos ir Lietuvos TSR Konstitucijos galiojimą, panaikinti anksčiau priimtus antikonstitucinius aktus“, t. y. Lietuvos Respublikos įstatymus.

Tą pačią dieną naujasis premjeras surengia pirmąjį posėdį Vyriausybės rūmų vadinamojoje Blokadinėje salėje (joje būdavo nuolat, kartais po 2–3 kartus, posėdžiaujama 1990 metų blokados dienomis). Kadangi Aukščiausioji Taryba yra pavedusi visiems laikinai eiti pareigas, o V. Landsbergis 8 d. vakare per LTV netgi išreiškęs viltį, neva reorganizuotoje Vyriausybėje gal dalyvaus ir K. Prunskienė, posėdyje dalyvauja ir abu vicepremierai. Atsistatydinusios premjerės, suprantama, nėra. A. Šimėnas itin atidžiai išklauso visų A. Brazausko žodžių. Susitariama kitą dieną į posėdį rinktis 10 valandą.

Sausio 11 d. kariškiai jau siautėja po visą Lietuvą: 11.30 val. užimamos krašto apsaugos patalpos Alytuje; 11.45 val. Vilniaus garnizono viršininkas Viktoras Uschopčikas informuoja AT apie Vilniuje prasidedančius „karinius manevrus“; 11.45 val. desantininkai užgrobia Krašto apsaugos departamento (KAD) būstinę Vilniuje, į ligoninę kreipiasi pirmieji sužeistieji.

12 val. prasideda Spaudos rūmų šturmas. Dar važiuodami rūmų link desantininkai šaudo tuščiais šoviniais. Pradedą rinktis žmonės. Tankai, šarvuočiai, sunkvežimiai su desantininkais sustoja aikštėje priešais rūmus, juos jau juosia atskubėjęs. Įėjimą užtveria Spaudos rūmuose dirbę vyrai. Tarp jų – Juozas Vaitkus, „Vyturio“ leidyklos vyriausiasis redaktorius. Tankai atsuka patrankas ir kulkosvaidžius į pastatą, desantininkai skleidžiasi, leisdami į vamzdžius šovinius, ir po komandos ristele patraukia durų link. J. Vaitkus tarp poros dešimčių vyrų stovi tiesiai priešais duris. Desantininkas smogia jam kumščiu į veidą, trise išplėšia iš gynėjų grandinės, vienas buože trenkia per sprandą ir nubloškia nuo laiptų. J. Vaitkus trumpam netenka sąmonės. Du kartus spirtas į petį, jis keliąsi galvodamas, smogs į galvą ar ne.

Tuo metu dalis desantininkų jau buvo rūmų vestibulyje. Nuo stogo keturi vyrukai gaisrinėmis žarnomis ėmė lieti vandenį besiveržiantiems ant galvų. Iš pradžių srovė buvo silpna, o paskui vienam karininkui smogė stipriai, numušė žeminei kepurę. Šis persiutęs pabėgėję atgal ir paleido seriją į jaunuolį su žarna. Vaikinas nugriuvo, kulkos iškapojo rūmų betoną. Vėliau vaikina stipriai sužalotu veidu išvežė į ligoninę. Tai buvo Juozas Lukšys.

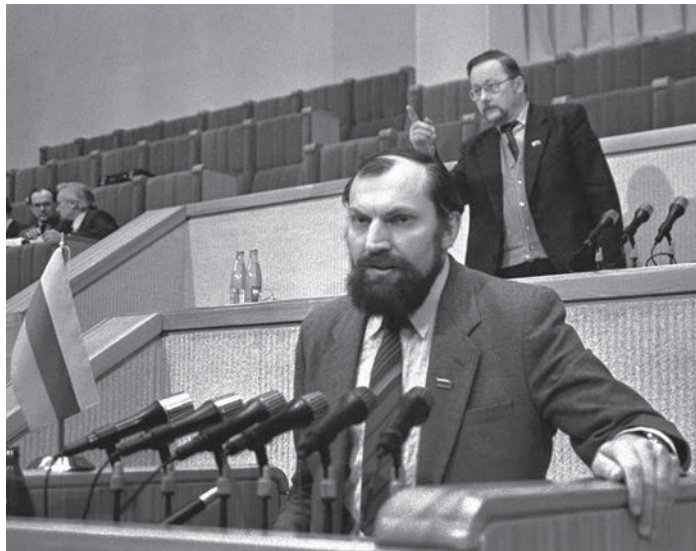
Anasai pulkininkas įniršęs atgręžė automata į duris užstojusias moteris, bet prišokęs kitas karininkas jį sulaukė. Jaunas azijietiško bruožų desantininkas paklaikusiomis akimis taip pat nusitaukė į žmones: *ja vam pakažu!*, bet buvo sulaukytas. Buožėmis darbavosi visi, kas netingėjo.

Rūmai gynėjų turėjo būti padegti. Kaip liudija A. Butkevičius, to nepavyko padaryti dėl to, kad fojė buvo sunkiai padegama – visur akmuo, be to, viskas plūdo vandeniu. Kuo būtų baigęsis gaisras aštuoniolikoje aukštų dirbantiems žmonėms – nelabai aišku, tačiau pasauliui įspūdį degantis gigantas ir nuotraukos su daugomais ir šaudomais žmonėmis, aišku, būtų padarę.

Tuo metu, kai šturmuojami Spaudos rūmai Vilniuje, užimamas KAD pastatas Šiauliuose, 13 val. užgrobiama KAD būstinė Kaune.

13.30 val. V. Landsbergis bando prisiskambinti M. Gorbačioviui. Nepavyksta – TSRS prezidentas „pietauja“. V. Landsbergis kartu su užsienio reikalų ministru Algirdu Saudargu sėda rašyti protesto notos TSRS užsienio reikalų ministrui.

16.30 val. iš Rudaminos į Vilnių patraukia 50 tankų. Iš Panemunės rieda karinės mašinos. Marijampolės rajone ties Igliauka uždaromas kelias į Vilnių. 18 val. užgrobiamas Medžiotojų ir žvejų draugijos pastatas Vilniuje, 21 val. – TV retransliacijos centras Nemenčinėje, 23 val. – Vilniaus geležinkelio mazgas, sustabdomi traukiniai, kuriuose įstringa 20 000 keleivių. Streiką paskelbia dalis oro uosto.

Naujasis premjeras Albertas Šimėnas. 1991 m. sausio 10 d.
Viliaus Jasinevičiaus nuotrauka

11 d. vakarą antrasis kabinetas posėdžiauja, premjeras A. Šimėnas prašo pasirengti galimoms netikėtumams. Sutariama, kad reikia pareikšti apie politikos tęstinumą, kreiptis į pasaulio vyriausybės prašant Lietuvą pripažinti *de jure*, taip pat suteikti įgaliojimus užsienio reikalų ministrui A. Saudargui užsienyje vykdyti visas Vyriausybės vadovo funkcijas naujos okupacijos atveju. Pastarasis dokumentas negalėjo būti inicijuotas be V. Landsbergio žinios – A. Šimėnas buvo jam besąlygiškai lojalus. Po redagavimo, kurį atliko kažkas rūmų apačioje, liko tik du pareiškimai: kad būtų vykdomi šios, o ne kokios kitos, vyriausybės nurodymai, jei prasidėtų okupacija, ir kad A. Saudargui suteikiami įgaliojimai; prašymas pripažinti *de jure* dingo. Tie du dokumentai paskelbiami sausio 13 d. 4.15 val.

Kariškiai darbuojasi ir naktį į sausio 12-ąją.

Po vidurnakčio užimamas KAD pastatas Vilniuje, pusę dviejų intensyviai važinėja šarvuočiai ir kitas karinis transportas, 4.30 val. puolama policijos akademija.

Aukščiausioji Taryba posėdžiauja dieną ir naktį. V. Landsbergis paryčiu praneša, kad trys bandymai susisiekti su M. Gorbačiovu buvo nesėkmingi.

Lietuvos televizijoje kas vakarą kalba Aukščiausiosios Tarybos deputatai – Laima Andrikienė, V. Čepaitis, Gediminas Vagnorius. Kai kas iš AT tas kalbas vadina sąmoningu kiršinimu. Ypač karštas yra K. Motiekos pasisakymas. V. Landsbergis karinį siautėjimą Vilniuje pavadina mūsų moraline pergale. Tai tiesa. Tačiau pasaulis to nemato.

12 d. vidurdienį trylikos užgrobtų redakcijų žurnalistai išleidžia bendrą laikraštį „Laisva Lietuva“. Tūkstančiai vilniečių ir žmonės iš visos Lietuvos, kviečiami deputatų ir AT vadovybės, renkasi prie televizijos bokšto, Radijo ir televizijos komiteto ir Aukščiausiosios Tarybos. 22 val. iš Šiaurės miestelio išvažiuoja karinės technikos kolona ir per Žirmūnus, Karoliniškes, šaudydami tuščiais tankų šoviniais, patraukia televizijos bokšto link.

23 val. anoniminis „nacionalinio gelbėjimo komitetas“ paskelbia savo „pareigą visą valdžią Lietuvoje imti į savo rankas“.

Prasideda didžioji priešprieša.

Šioje vietoje stabtelsime. Mums teks pasiremti kol kas nerašytiniais šaltiniais. Tačiau šaltinis tikras: garso įrašų dokumentuotas buvusio Krašto apsaugos departamento vadovo parodymas: dieną, apie 12 val., jam buvo perduota, kad su juo nori susitikti aukštas KGB Lietuvos padalinio asmuo (pavardė man atskleista). Susitikimas įvyko Žvėryne, prie buvusios kino studijos. KGB pareigūnas pareiškė, kad jis, kaip lietuvis, negali likti nuošalyje: jam tiksliai žinoma, kad šianakt antrą valandą bus imami radijas bei televizija ir parlamentas. A. Butkevičius su ta informacija nuvyko pas V. Landsbergį, paskui paskambino M. Misiukoniui. Šis pasakė, kad jis taip pat disponuoja tokia informacija.

Vyriausybė apie tai nebuvo informuota. Sausio 12 d. Vyriausybės rūmuose tarsi ir atoslūgis. Dieną į Vilnių atvyksta Leningrado deputatų delegacija, žmonės gabena maistą traukiniuose užblokuotiems tranzitiniais keleiviams. Vakarp prie Vyriausybės durų pasirodo būrys lyg ir liumpeniško tipo protestuotojų, bet rūmų apsauga juos greitai išsklaido. Vyriausybės nariai apžiūri po rūmais įrengtus civilinės gynybos įrenginius. Ministrai juokauja: vieni sako, kad čia trūktų tiktai pirties, kiti atkerta, kad pirtis laukia kitur.

Einu namo į Teatro gatvę su vienu troškimu: išsimiegoti, bent kiek pailsėti.

Šturmas

1.25 val. Karoliniškių gatvėmis važiuojantys tankai paleidžia pirmuosius šūvius – tuščius. Beje, visą naktį, iki pradedamos nešti kulų pakirstos aukos, per garsiakalbius, kad žmonės nebijotų, tvirtinama, neva bus šaudoma tuščiais šoviniais. Be dešimties minučių antrą tankai apsupa televizijos bokštą, priešais tankus einantys automatininkai šauda koviniais šoviniais, kol kas – į žemę, gąsdina. Žmonės nesitraukia. Tad ir prasideda.

Kai pažadintas padėjėjo pusę trijų bėgu per Tau-rakalnį, televizijos bokšto pusėje dangų raiko prožektoriai, girdėti šūviai ir keistas gaudesys. Vyriausybės rūmai nesaugomi. Pirmajame aukšte, premjero kabineto priekambaryje, sėdi tarybinių laikų Ministrų tarybos skyriaus vedėjas Petras Dzikaras, sukinėjasi nežinia ko čia atėjęs Gintaras Songaila ir aš jį pasodinu greta

Aukščiausiosios Tarybos posėdžių salėje. 1991 m. sausis.
Viliaus Jasinevičiaus nuotrauka

P. Dzikaro prie telefonų, o jie skamba beveik be perstojo. Čia jau yra ministrai Algimantas Nasvytis, A. Dobravolskas, netrukus pasirodo dar keli. Imamės aiškintis padėtį. Ministro Pirmininko A. Šimėno nėra, bet praeina gera valanda, kol susiprantame paklausti, kurgi jis galėtų būti. Aukščiausiojoje Taryboje? G. Songaila atsako: ten jo nėra.

Aukščiausioji Taryba apsupta daugiataukstatinės minios. Žmonės nuo krašto ligi krašto. Plaikstosi vėliavos, matyti lentelės su užrašais, kas iš kokio krašto čia atvykę. Pastato stiklinius langus paslepia statomi gelžbetonio blokai, jie apvynioti spygliuota viela. Yra, kaip man paskui paaiškinama, tik du slapti įėjimai, pro vieną atlupęs langą, įveda savanoris, pasitikęs mane prie Lukiškių kalėjimo, kai esu V. Landsbergio kviečiamas į Aukščiausiąją Tarybą. Gatvės taip pat jau užtvertos: Žvėryno tiltas, Gedimino prospektas, Mažvydo bibliotekos prieigos. Pavojingiausia yra laukymė už antrųjų ir trečiųjų rūmų – iš čia tankai gali smogti parlamentui į nugarą.

Karinė akcija imant televizijos bokštą truko neilgai: antrą valandą transliacijos nutrūks-ta. Tačiau kol tai įvyksta, atsitinka visą pasaulį sukrėtusi drama.

Jau prieigose tankistai žudė. Apie pirmą valandą pro bokštą pravažiavo autoinspektorius ir pranešė, kad artėja tankų kolona. Pradėjo kaukti bokšto sirena. Per radijo tašką buvo prašoma, kad prie bokšto rinktųsi žmonės ir užtvirtų užbarikaduotą įėjimą į požemį. Kelio-lika link bokšto skubančių žmonių susikibo rankomis ir užtvėrė kelią. Tankas gąsdindamas porą kartų trūktelėjo pirmyn ir atgal, paskui pasuko tiesiai į žmones. Jie prasiskyrė. Trys vyrai užšoko ant pirmojo tanko ir taip važiavo bokšto link. Atšlaime stovėjo smėlio barsty-tuvai. Tankas pasuko į jį ir, padidinęs greitį, sutraiškė mašiną, kartu numesdamas ir vieną iš vyrų, kitą sunkiai sužalodamas. Po to pakilo į kalną, prožektorius nukreipė į bokštą ir važiavo pro žmonių minią, patraukdamas paskui save sunkvežimį su desantininkais. Prie bokšto tratėjo šūviai. Žmonės skandavo: Lietuva! Lietuva!

Tuo metu visą laiką šaudė iš automatų ir pabūklų. Atrodė, lyg šaudytų tuščiais šoviniais, nors buvo girdėti ir kulkosvaidžiai. Leido dūmų uždangas, skambėjo komandos. Desanti-ninkai šturmavo vorelėmis. Iš pradžių žmonės bandė daužyti metaliniais strypais. Jauni-mas šen bei ten juos atėmė ir gynėsi, patys puldami. Moterys kovojo plikomis rankomis. Žmonės šaukė: gėda! gėda!

Kas buvo tie žmonės – sužeisti, nužudyti? Ko ir kaip jie ten ėjo?

Štai mergaičiukės pasakojimas:

„Kai prie televizijos bokšto atvažiavo tankai, mes stovėjom palei tvorą, arčiau gatvės, ant kalniuko. Stovėjom su vėliavomis, vaikinai apšvilpė tankus. Šaukėm: „Okupantai, namo!“, „Laisvė Lietuvai“. Kažkas atbėgo, sako: „Ką jūs galvojat, visi čia subėgsit, o bokšto neliks kam saugot!“ Tada puolėm tiesiai per tvorą, pribėgom prie bokšto, padarėm gyvą aptvarą.

Susikabinom, dainas dainavom. Gal po dešimt minučių pasirodė tankai. Atbėgo desantas. Vyrai bandė sustabdyti tankus, bet kur ten. Kai susidūriau kaktomuša su vienu kareivuku, man pasirodė jo akys tiesiog krauju apipiltos, žvėriškos, nežinau, gal tik vieno...

Jie pradėjo stumdyti žmones automatais, aš pati gavau per galvą buože, bet nelabai smarkiai, praslydo tikrai, nes spėjau pasilenkti...

Buvau gal pusę metro nuo tanko, kai jis iššovė. Man užgulė ausis, nuo smūgio bangos aš parkritau ir nieko daugiau nebepprisimenu. Gydytojai nustatė kontūziją. Sakė, kad aš negirdėjau, nekalbėjau. Aš ir dabar viena ausim negirdžiu. Man tik pasakojo, kad kažkoks vyriškis perdavė mane per tvorą vaikinukams, o jie nuvežė į ligoninę.“

Vieną liudijimą pateiksiu ištisai:

„Kai pažiūro bokšto langų stiklai ir pradėjo kristi mūro atplaišos, mūsų žiedas pasidalijo į dvi dalis: viena dalis, mažesnė, saugojama bokšto lubų, pasiliko prie bokšto sienos, o pirmosios gretos, kur buvau ir aš, žengėme keletą žingsnių pirmyn, nepaleisdami vienas kito rankų. Prie mūsų prislinko tankų vora ir desantininkai, kurie be paliovos pyškino į viršų, o kai kurie – į kojas.

Nemačiau, kurioje vietoje tankams ir desantininkams pavyko pralaužti mūsų žiedą, tik staiga pamačiau, kad tankai jau ne prieš mane, bet ir už mūsų nugarų. Važiuodami iš šono, jie stūmė mūsų žmones. Moterys ir vaikai pradėjo bėgti nuo šliaužiančių tiesiai į juos tankų. Susidarė spūstis ir grūstis, kai kurie žmonės bėgdami suklupo ir pargriuvo. Kai kurie bandė pastoti tankams kelią, tačiau kiti, aiškindami tokios aukos beprasmiškumą, tempė juos į šalį. Mes, susikabinę rankomis, stovėjome prieš atslenkantį didžiulį tanką, kuris prašliaužė pro pat mūsų nosis. Aš vos spėjau atitraukti koją nuo jo vikšrų, kai iš kairės visai šalia savęs išgirdau riksmą. Pasukęs galvą, pamačiau gulinčią aukštiełninką moterį ar mergaitę (tanko šešėlyje sunku buvo įžiūrėti jos veidą, tačiau pastebėjau, kad ji buvo su šviesia skara ar šviesia kepuraitė, su šviesiu šaliku ir tamsiu ar pilku paltu). Jos kojos buvo po tanko vikšrais. Vyrai bandė stumti tanką, traukti iš po jo nukentėjusią, tačiau įveikti tokią masę (o tai buvo didelis tankas, ne tanketė) nepavyko. Aš pradėjau kumščiais daužyti tanko viršų, rusiškai šaukdamas, kad po tanku moteris. Tuomet prie manęs, klaidingai keikdamasis prišoko desantininkas, skaudžiai niuktelėjo į kuprą, spyrė į pilvą ir nustūmė nuo tanko. Tankas nuvažiavo nuo moters, bet prieš važiuodamas į priekį, jis šiek tiek pasistūmėjo atgal ir dar labiau užvažiavo ant moters. Keli vyrai sugriebė sužeistą moterį ir nunešė. Tuo metu iš dešinės pusės pasigirdo salvė. Vienas šalmuotas desantininkas iššovė į vyriškį, kuris sukniubo, jį taip pat nunešė nuo bokšto į tamsą. Stovėjęs mūsų gretose jaunas, gražiai nuaugęs vyriškis, desantininko uniforma ir su medaliais ant krūtinės iššoko prieš tanką ir sukniubo, šaukdamas: *„Bratcy, što vy delajete! Streliajete svoich! Ja že s vami služil. My daže na Afgane tak ne delali. Davite i menia!“* Prie jo prišoko desantininkas. Atrodo, jis nespėjo jam įspirti, nes mūsų vyrai jį nusitempė į savo gretas. Jis stovėjo ir raudėjo. Didelės ašaros riedėjo jo skruostais.

Mes vėl susikibome rankomis ir pradėjome skanduoti: „Lietuva! Lietuva! Lietuva bus laisva!“

Švystelėjo raudona raketa ir po to pasigirdo komanda: *„Očistitj teritoriju!“* Šalmuoti desantininkai, kurių gretose buvo ir keletas nešalmuotų tankistų, prišoko prie mūsų, prikišdami automatus prie pat veidų, šaukdami: *„Nazad, šire šag!“* Prišokęs prie manęs desantininkas, prikišęs automatą, iššovė prie pat mano ausies. Iš kairės tuo metu trenkė šalia stovėjusio tanko patranka. Pakilo tirštas dūmų debesis. Galvoje spengė, aštrūs dūmai graužė nosį ir gerklę. Tada į mus patraukė tankai ir pradėjo mus naikinti tarp medelių. O desantininkai vis tratino ir tratino, bjauriai keiksnodami ir kartodami: *„Vot vam svoboda i nezavisimostj“*.

Rytą į pasaulį ėjo žinia: Vilniuje, šturmuodama televizijos bokštą, okupacinė kariuomenė nužudė keturiolika beginklių žmonių.

Štai jie:

Loreta Asanavičiūtė

Virginijus Druskis

Darius Gerbutavičius

Rolandas Jankauskas

Rimantas Juknevičius

Alvydas Kanapinskas

Algimantas Petras Kavoliukas

Vytautas Koncevičius

Vidas Maciulevičius

Titas Masiulis

Alvydas Matulka

Apolinaras Juozas Povilaitis

Ignas Šimulionis

Vytautas Vaitkus

Tai jie apgynė Lietuvos Nepriklausomybę. Jie yra Sausio 13-oji.

Nesinori čia šiandien su jumis grįžti nei į Seimą, nei į Vyriausybę, nagrinėti visų tų dingimų ir sąmokslų, paskyrimų ir atleidimų, išdavysčių ir pardavysčių istorijų.

Gal ir gražiai būtų žuvę parlamentarai, jeigu tankai ir desantininkai būtų pasukę ant jų. Tačiau nepasuko. Nulūžo prie televizijos bokšto. Net okupantui tada pasirodė dar per sunku traiškyti beginklius, net okupantas tada mirties nebuvo pavertęs pelnu, kaip šiandien Čėčėnijoje ar Irake. Mūsų laimė. Ir viena, ir kita pusė tada dar turėjo vertybių, ir mūsų pasirodė stipresnės.

Jeigu Seimas būtų pultas, jis būtų degęs, kartodamas Pilėnų istoriją. Pilėnuose, žinoma, sudegė visi. Seime tikrai ne visi būtų sudegę, ir ne tik dėl to, kad tą naktį tebuvo 60–70 deputatų, kad sutartoje vietoje laukė Rolando Pakso pilotuojamas lėktuvėlis, kad A. Saudargas, Bronislovas Kuzmickas ir dar keli jau buvo užsieniuose. Nešvarūs būtų buvę mūsų naujieji Pilėnai.

Kaip kristalas švarus, kaip ašara skaidrus yra televizijos bokšto gynėjų žygdarbis. Klausimas mums, likusiems, gali būti tik vienas: ar turėjo būti kviečiami beginkliai žmonės stoti prieš tankus? Ėjo nekviesti? Būtų gerai, jeigu taip būtų buvę. Ėjo širdies vedami, bet ir kviečiami. O tai du skirtingi dalykai. Tačiau tai klausimai ne jiems,ėjusiems. Todėl jų žygdarbis dar svaresnis. Todėl jų auka dviguba: su pasiaukojimu ir su atleidimu.

Todėl Laisvės gynėjų diena yra tikra Lietuvos Nepriklausomybės diena, dovanota mums tų, kurie tą naktį buvo būtent prie televizijos bokšto.

Ne kitų.

[APIE DEMOKRATIJOS IDĖJĄ]

1990. 01. 25

- [illegible]

-2-

[illegible]

MAŠTYMAI**ALMANTAS SAMALAVIČIUS****AKADEMINĖ LAISVĖ:
TARP SINE QUA NON IR PAPŪGOS
NARVELYJE**

Turbūt labai nesuklysiu pasakęs, kad demokratijos raida yra itin glaudžiai susijusi su žodžio ir išraiškos laisve. Galima be didesnių išlygų pridurti, kad žodžio bei išraiškos laisvė ir yra viena esmingesnių, jei ne pačių esmingiausių, pačios demokratijos sąlygų. Tad jei iš tiesų norime pasaulio ateitį sieti su demokratijos plėtra, mums nė kiek ne mažiau turėtų rūpėti ir tai, kad visuomenė ir visi jos nariai turėtų kuo didesnę, kuo mažiau varžomą laisvę atvirai ir nevaržomai reikšti savo idėjas, įsitikinimus, pažiūras net ir tais atvejais, kai jos esmingai nes

Nemenkas pavojus demokratijai iškyla tada, kai vietoj nuomonių įvairovės leidžiama klestėti vienui vieninteliui „teisingam“ ir „priimtina“ požiūriui, iš viešosios erdvės išstumiant kitus požiūrius ir apribojant kitas hegemoniškam diskursui oponuojančias nuomones ar netgi atimant net ir menkiausias galimybes jas reikšti. Tai, suprantama, nesuteikia jokio pagrindo tvirtinti, kad absoliučiai visos ir kiekviena nuomonė yra vienodai vertingos, reikšmingos ar juo labiau teisingos. Tačiau tam, kad būtų galima atskirti vienos nuomonės ar įsitikinimo pranašumą lyginant su kitomis ir tiesą atskirti nuo netiesos, būtina, kad viešojoje erdvėje būtų vietos reikštis ir tiems požiūriams, kuriems mes asmeniškai nepritariame ar dargi griežtai prieštaraujame. Kai kalbame apie pačius abstrakčiausius demokratijos principus, tokie teiginiai didesnių prieštaravimų nesusilaukia, tačiau vos tik abstraktūs teoriniai principai susiduria su gyvenimo realybe, iš karto prasideda virtinės nesutarimų, konfliktų, o tam tikrais atvejais ir draudimų turėti *kitokią* nuomonę ar netgi būti *kitaminčiu*.

Čia veikiausiai jau pats metas apibrėžti šio straipsnio tematikos ribas, kad nenuklystume į pernelyg plačias lankas, tad toliau svarstysiu šiek tiek siauresnę temą – akademinės laisvės reikalus, tam kartui palikdamas nuošalyje kai kuriuos kitus ne mažiau svarbius ar reikšmingus bendresnius žodžio ir išraiškos laisvės aspektus. Už šio svarstymo ribų taip pat paliksiu akademinės laisvės problemas tose šalyse ir visuomenėse, kurios nėra laikomos demokratiškomis. Nors ir neabejodamas, kaip svarbu ir prasminga domėtis ir rūpintis, kad akademinės laisvės principai būtų įteisinami ir ginami visose šiuolaikinėse visuomenėse, šioje publikacijoje savo dėmesį sutelksiu į tai, su kokiomis problemomis ir iššūkiais ši laisvė susiduria tose visuomenėse, kurias kone sutartinai laikome demokratiškomis ar mažų mažiausiai teigiančiomis, kad jos išpažįsta demokratines vertybes.

Akademinės laisvės būtinybė universitetinei kultūrai

Nors akademinės laisvės idėja nėra išimtinai demokratinės visuomenės išradimas, ji yra viena esmingiausių demokratinės Vakarų visuomenės vertybių, kurios reikšmė ir svarba tik retais atvejais buvo linkstama abejoti. Akademinė laisvė visuomenei ir universitetų kultūrai svarbi dėl daugelio priežasčių: viena vertus, būtent ji sudaro sąlygas universitetuose susitelkusiems akademikams ir studentams plėtoti akademines diskusijas

nesibaiminant, kad kieno nors mintys ar pažiūros (įskaitant ir pačias kontroversiškiausias ir didžiai abejotinas) bus draudžiamos, cenzūruojamos ar kaip nors kitaip varžomos, ar, juo labiau, kad už įsitikinimų išsakymą jie bus baudžiami. Reguluodama ir universitetų vidaus tvarką, ir santykius su išoriniu pasauliu, ji užtikrina, kad universitetuose ir kitose aukštosiose mokyklose dirbantys, dėstantys, tyrimus vykdančios ir studijuojantys asmenys galėtų laisvai keistis nuomonėmis ir požiūriais visais jiems rūpimais klausimais vėlgi nesibaimindami, kad nuomonės išraiška gali būti baudžiama ir prireikus panaudota prieš juos pačius. Antra vertus, šalia kitų dalykų akademinės laisvės pripažinimas ir įgyvendinimas turi itin svarbių pasekmių universitetuose vykdomiems ir plėtojamiems tyrimams, jų rezultatams ir (o tai ypač svarbu) tų rezultatų paieškoms. Be to, akademinė laisvė garantuoja, kad mokslininkams, dėstytojams ir studentams neprimes jokių privalomų pažiūrų nei politinė valdžia, nei religinės institucijos, nei – galiausiai – plačioji visuomenė, kuri, suprantama, turi teisę (ir tam tikrais atvejais netgi prievolę) vertinti pačius universitetus ir jų veiklą.

Tad nenuostabu, kad akademinės laisvės principus be didesnių išlygų ir (pasi)raginimų šiuolaikinėje demokratinėje visuomenėje deklaruoja tiek patys universitetai, kolegijos ir akademijos, tiek aukštųjų mokyklų tinklai ir juose dirbančius akademikus vienijančios asociacijos. Pavyzdžiui, Amerikos universitetų profesorių asociacija (AUPA) savo tinklapyje skelbia, kad „Akademinės laisvės plėtra ir gynimas yra pagrindinė AUPA misija. Akademinė laisvė yra nepakeičiamai reikalinga dėstytojų ir tyrimams aukštojo mokslo institucijose. Kaip skelbia akademinės bendruomenės politikos pagrindinis dokumentas, „aukštojo mokslo institucijos veikia bendrojo gėrio labui, o ne atskiros dėstytojo ar visos institucijos interesams. Bendrasis gėris yra priklausomas nuo laisvų tiesos paieškų ir jos laisvos išraiškos.“¹ Šį dar 1940 metais Jungtinės Amerikos Valstijose parengtą išskirtinės reikšmės dokumentą, kaip skelbia AUPA, parėmė daugiau nei 250 nacionalinio masto mokslinių bei edukacinių asociacijų.

Akademinės laisvės poslinkiai

Nepaisant gražių intencijų, nepriekaištingai parengtų deklaracijų ir dokumentų, Vakarų universitetuose pastaruoju metu pastebimi itin ryškūs poslinkiai akademinės laisvės srityje. Deja, kad ir kaip būtų keista, anaipol ne į gerąją pusę. Tiek Jungtinės Amerikos Valstijos, tiek Jungtinę Karalystę nuolatos drebina gausybė vietinių, regioninių, o neretai – ir nacionalinio masto skandalų, šalia visų kitų dalykų rodančių, kad šioje srityje vyksta keisti ir netgi paradoksaliai nepavydėtini procesai, verčiantys kelti nemalonius klausimus apie akademinės kultūros ateitį. Būtų labai lengva badyti pirštu į Turkiją, kurioje, atėjus į valdžią Redžepui Tajipui Erdoanui (Recep Tayyip Erdogan), prasidėjo iki tol neregėto masto žodžio laisvės suvaržymai ir kitaminčių persekiojimas (nors šioje šalyje situacija daugelį dešimtmečių ir taip buvo nepavydėtina), ir į daugelį kitų autoritarinių šalių, kuriose elementarių žodžio ir išraiškos laisvės neturi tiek akademikai, tiek ir plačioji visuomenė, – tai būtų perdėm paprasta. Tačiau nė kiek ne mažiau rūpi akademinės laisvės padėtis šalyse, kuriuose ne viena šimtmetį buvo klojami šios laisvės pagrindai, o praėjusiame amžiuje netgi buvo pasiekta gana įspūdingų rezultatų ją puoselėjant.

Paanalizavus akademinės laisvės raidą Vakarų visuomenėse, išryškėja ganėtinai keistas ir prieštaringas reiškinys. Antroje praėjusio amžiaus pusėje akademinės laisvės principų ir sąlygų įteisinimu daugiausia rūpinosi liberalių pažiūrų visuomenė ir akademikai. Pastaruoju metu akademinės laisvės problemos daugiausia ir dažniausiai rūpi tiems, kurie yra dešinėje politinio spektro pusėje. (Suprantama, čia nekalbu apie kraštutinę dešinę, kuriai šie klausimai nė motais. Taip pat norėčiau pridurti, kad nei kairei, nei dešinei savęs nepriskiria ir šių eilučių autorius.)

¹ Prieiga per internetą: <https://www.aaup.org/our-work/protecting-academic-freedom>.

Apie tai, kas galėjo sąlygoti tokį poslinkį, pasvarstysiu kiek vėliau. Pirmiausia norėčiau pasižvalgyti po šiuolaikinio akademinio gyvenimo kraštovaizdį, kuriame vis dažniau ir akivaizdžiau pastebimi siekiai ir bandymai (dažnai ir gana sėkmingi) nubrėžti vis siauresnes akademinės laisvės ribas, įteisinti tylos ir nutylėjimų kultūrą tais atvejais, kai susiduriame su akivaizdžiausiais siekais monopolizuoti žodžio ir išraiškos laisvės valdas. Tam tikrais atvejais mėginama tiesiog užčiaupti asmenis, kurių pažiūros ar nuomonė nepatinka, tačiau pastaruoju metu atsirado vis daugiau įmantresnių būdų užkardyti žodžio laisvę akademinėje aplinkoje. Kai nepageidaujamas asmuo kviečiamas į universitetą ar kurią kitą akademinę instituciją skaityti paskaitos ar dalyvauti viešose diskusijose, neretai kvietimas atšaukiamas prasidėjus nepatenkintų asmenų grupės spaudimui. Be kitų dalykų, jau turime ir keistą verbalinį naujadarą – *grupinis mąstymas* (*groupthink*).

Asmens teisių edukacijoje srityje fondas nurodo, kad nuo 2000 metų yra užregistruoti 342 atvejai, kai kvietimas asmenims kalbėti universitetuose ar kitose aukštosiose mokyklose buvo atšauktas. Tarp asmenų, kurie buvo pakviesti kalbėti JAV universitetuose, bet vėliau buvo neišleisti, – buvusi JAV valstybės sekretorė Madlena Olbrait (Madeline Albright), buvęs Niujorko meras Rudis Džulianis (Rudy Giuliani), dabartinis Indijos premjeras Narendra Modis (Narendra Modi), taip pat daugelis kitų žymių asmenybių. Jungtinėje Karalystėje panašiai pasielgta su garsia Irano režimo kritike ir aktyviste, žmogaus teisių gynėja Irano Islamo Respublikoje Maryam Namazi (Maryam Namazee) – esą jos buvimas universiteto erdvėse įžeidžia JK studijuojančių musulmonų jausmus... Remiantis tokiais sumetimais kvietimas skaityti viešą paskaitą Uorviko universitete jai buvo atšauktas. Tokiais atvejais pateikiami patys įvairiausi panašaus pobūdžio sprendimų motyvai. Pavyzdžiui, žinomoms feministėms Džiuli Bindel (Julie Bindel) ir Beatriksei Kempbel (Beatrix Campbell) nebuvo leista skaityti numatytų viešų pranešimų Jungtinės Karalystės universitetuose neva dėl to, kad jos skleidžia „transfobines“ pažiūras. Dėl tos pačios priežasties buvo atšauktas kvietimas skaityti viešą paskaitą ir žinomam psichologui Kenui Cukeriui (Ken Zucker). Vienam iškiliausių JAV juodaodžių filosofų Korneliui Vestui (Cornel West) kvietimas skaityti viešą paskaitą buvo atšauktas dėl to, kad jis kritikavo Izraelį.

Visais šiais atvejais garsių intelektualų žodžio laisvė buvo suvaržyta remiantis ar prisidengus (čia jau kaip kam labiau patinka) galimos žalos principu, kurio idėja priklausio XIX amžiaus anglų mąstytojui Džonui Stiuartui Miliui (John Stuart Mill). Tačiau apeliavimas į tai, neva nepriimtinos nuomonės išsakymas kam nors gali sukelti nemalonių emocinių išgyvenimų, būti įžeidus ar netgi traumuoti, nors iš esmės niekaip praktiškai tai neįrodoma, tarnauja kaip tobulas pretekstas varžyti žodžio ir išraiškos laisvę akademinėje aplinkoje. Anglų tyrėjai Robertas Markas Simpsonas (Robert Mark Simpson) ir Eimija Šrinivasar (Amia Srinivasar) teigia, kad vadinamasis žalos principas grįstas labai silpnais ir abejotinais teoriniais pagrindais¹. Draudimų entuziastams jis parankus tuo, kad apsaugo nuo galimų „nepatogių“ diskusijų ir padeda iš anksto užčiaupti oponentus šiems net neprasižiojus. Paradoksalu nebent tai, kad tokie sprendimai kai kuriuose sluoksniuose laikomi demokratiškais, nors iš esmės būtent taip veikia draudimų ir cenzūros mechanizmas totalitarinėse ir autoritarinėse valstybėse, kurios lyg ir neturėtų būti orientyru toms visuomenėms, kurios ne tik mano esančios demokratinės, bet ir skelbia demokratijos doktrinas visam likusiam pasauliui.

Dar iškalingesnis tarptautiniu mastu žinomos rašytojos Džermenos Gyr (Germaine Greer) atvejis. Daugelio romanų ir negrožinės literatūros knygų, tarp jų ir kultinės „Moters eunucho“ (1970) autorė, kuri laikoma viena iškiliausių radikalaus feminizmo sąjūdžio figūrų antrojoje praėjusio amžiaus pusėje, 2015 metais buvo pakviesta į Kardifo universitetą skaityti viešos paskaitos „Moterys ir valdžia: XX amžiaus pamokos“. Ten ji susidūrė su stebėtino masto prieš ją nukreipta akcija: net trys tūkstančiai didžiai susirūpinusių asmenų

¹ Robert Mark Simpson and Amia Srinivasar. *Prieiga per internetą: No Platforms. Philarchive.org/archive/SIMNP.*

pasirašė peticiją, reikalaujančią atšaukti kvietimą rašytojai ir profesorei, apeliuodami į jos esą įžeidžias „transfobines“ pažiūras, mat Ž. Gyr nesutinka laikyti transseksualių visavertėmis moterimis. Pati rašytoja tvirtina: „Netikiu, kad moteris – tai vyras be penio. Galite daužyti mano galvą beisbolo lazda. Tai neprivers manęs pakeisti savo nuomonės.“ Atsisakiusi patenkinti oponentų reikalavimus ir imtis savicenzūros, ji numatytą paskaitą universitete perskaitė¹. Komentuodama apgailėtina išpuolį prieš drąsą ir nepriklausoma laikysena daugelį dešimtmečių garsėjančią Australijos rašytoją ir akademikę publicistę Nikola Dendridž (Nicola Dandridge) „The Guardian“ laikraščio puslapiuose itin įžvalgiai pažymėjo: „Vienas iš universiteto svarbiausių vaidmenų visuomenėje yra skatinti kritišką mąstymą ir griežtas diskusijas. Retsykiais tai reiškia kviesti kalbėtojus, kurie pareikš ginčytinas, neretai kurstančias ir įžeidžiančias, pažiūras. Iš tiesų, kai kas teigia, kad universitetų vaidmuo yra provokuoti ir kelti nepatogumų ir kad tikras laisvo žodžio išbandymas yra ne paprasčiausiai leisti kitam reikšti tokias pažiūras, su kuriomis nesutinki, bet tokias, kurios, tavo nuomone, yra ypatingai įžeidžios.“²

Pavojingos tendencijos įsitvirtinimas – nuo JAV iki Lietuvos

Taigi rimtai suklusti turėtų priversti sociologinės apklausos, liudijančios, kad nemažam būriui jaunų žmonių žodžio ir išraiškos laisvė ko gero neatrodo esanti didelė savaiminė vertybė. Antai apklausos, atliktos jau po šio nenusisėkusio išpuolio prieš žinomą feministę, duomenimis, 44 proc. studentų mano, kad Kardifo universitetas turėjo uždrausti „transfobiškai“ Dž. Gyr kalbėti šio universiteto erdvėse, o 35 proc. pasisakė prieš tokią nuostatą; likusieji buvo neapsisprendę. Toji pati apklausa taip pat rodo, kad 41 proc. apklaustųjų pritarė Kembridžo universiteto sprendimui po audringos protesto reakcijos atšaukti paskirtą stipendiją garsiam kontroversiškų pažiūrų psichologui Džordanui Petersonui (Jordan Peterson)³.

Kad demokratinėse visuomenėse daugėja žmonių, pasiryžusių riboti kito asmens teises į laisvą žodį ir nevaržomą nuomonę, liudija ir kiek naujesnis atvejis, susijęs vėlgi su garsiąja autore Dž. Gyr. Vakarų Australijos universitetas atsisakė leisti kalbėti į šią instituciją pakviestai knygos „Apie išprievartavimą“ autorei. Negana to, tokį pat atšaukimą paskelbė ir Brisbeno rašytojų festivalis, taip pat analogiškai festivaliai Melburne ir Kanberoje, nors plačioji visuomenė griežtai kritikavo tokius festivalių organizatorių sprendimus. Įdomu, kad Vakarų Australijos universiteto studentų gildija pareiškė, esą „žodžio laisvė turi būti gerbiama tik tuo atveju, jei kalba nedaro žalos ar nėra įžeidi“. Tačiau kas universitetinėje aplinkoje yra aukščiausiasis teisėjas darant tokius abejotinus pareiškimus, suprantama, nepasakoma. Vilčių teikia nebent tai, kad visuomenėje ir akademinuose sluoksniuose daugelis nesutinka su tokia siaura išraiškos laisvės samprata: antai šio universiteto akademinė taryba griežtai pasmerkė tokį universiteto administracijos sprendimą.

Pažymėtina, kad vadinamąją *no platforming* (draudimo universitetuose viešai kalbėti) politiką, kuri nemaža dalimi lemia, kad vis dažniau siekiama neleisti universitetų auditorijoje kalbėti „nepageidaujamiems“ pranešėjams, su dideliu entuziazmu Jungtinėje Karalystėje palaiko studentų organizacijos. Tokia praktika atsirado aštuntajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje, kai Nacionalinė studentų sąjunga (*National Students' League*) ėmėsi prieš fašistinį Nacionalinį frontą nukreiptos politikos, siekdama užkirsti kelią šios organizacijos emisarams reikštis akademinėje aplinkoje. Nors šie suvaržymai buvo grįsti veikiausiai gerais norais, ilgainiui nepageidaujamų pažiūrų sąrašas išsipūtė, aprėpdamas rasizmą, antisemitizmą, seksizmą, mizoginiją, homofobiją, islamofobiją, transfobiją ir daugybę kitų ideologinių konstrukty. Dėl šios nuolatinės užkardymo ir cenzūros taikinių plėtos atsirado reiškinys, kurį daugelis šiandien vadina neliberaliu liberalizmu. Kairiosios pakraipos anglų dienraštyje „The Guardian“ svarstydamas šio dviprasmiško režimo pasekmes

¹ Prieiga per internetą: walesonline.co.uk/news/politics/mps-back-students-who-tried-14464265.

² Prieiga per internetą: thearticle.com/censorious-students-are-an-embarassment-to-britain.

³ Prieiga per internetą: thearticle.com/censorious-students-are-an-embarassment-to-britain.

Saimonas Dženkinsas (Simon Jenkins) klausia: „Kas turi teisę spręsti, ką studentai turi girdėti, skaityti ar stebėti? Nacionalinė studentų sąjunga mano, kad tai jos teisė. Ji įrodo, kad tai yra laisva šalis ir ji gali spręsti, ką cenzūruoti.“ Baigdamas savo svarstymą šio straipsnio autorius pažymi, kad „tradiciniai liberalai, kadaise atkakliai grūmėsi už laisvę, dabar pasižymi polinkiu ją neigti“¹. Jo nuomone, tiek šalies vyriausybė, tiek universitetai rungtiasi, katras katrą pralenks neliberalaus liberalizmo varžybose... Keista nebent tai, kiek nedaug Jungtinės Karalystės universitetų studentija sugebėjo pasimokyti iš savo garsiojo tėvynainio Džordžo Orvelo (George Orwell), ne tik vieno geriausių moderniosios britų prozos stilistų, bet ir rašytojo, palikusio išpūdingą perspėjimą apie naujus totalitarinės visuomenės pagundų pavidalus, išdėstytus romane „1984-iejį“.

Suprantama, būtų galima svarstyti, ar iš tiesų tariamai geros intencijos yra savaiminė numanomo blogio prevencijos garantija. Ar kovai su įvairiausiomis – tiek tikromis, tiek įsivaizduojamomis – fobijomis pasitelkus cenzūros priemones neprarandama ko nors svarbesnio? Ar akimirkos pergalė prieš tuo metu nepatogios, nepriimtinos ar netgi didžiai ydingos nuomonės reiškėją ar reiškėjus ilgalaikėje perspektyvoje nesibaigia gerokai didesniu pralaimėjimu? Prie šių klausimų tikiuosi sugrįžti šio svarstymo pabaigoje, o dabar norėtusi užmesti akį į dar vieno demokratijos bastiono akademinės kultūros kraštovaizdį.

Akivaizdu, kad netrūksta šiurkščių akademinės laisvės slopinimo ir cenzūros atvejų ir Jungtinėse Amerikos Valstijose – pastaraisiais metais jų neįprastai išpūdingai padaugėjo. Nors šiame straipsnyje nesiekiu nei išsamios ir visapusiškos panašių įvykių apžvalgos, nei juo labiau jų registravimo, kai kuriuos jų, tegul ir labai trumpai, vertėtų aptarti.

2005 metais Jungtinių Valstijų dalį ir ypač Naująjį Orleaną nusiaubus uraganui jaunas nuolatinės dėstyto sutarties neturintis Luizianos universiteto profesorius dr. Aivoras van Herdynas (Ivor van Heerden) buvo pakviestas įvertinti šios stichinės nelaimės pasekmes; jam buvo suteikta teisė lankytis armijos saugomose teritorijose. Mokslininko darbas netruko išgarsinti jį visoje šalyje: iš jo buvo imama daugybė interviu, universiteto administracija didžiavosi, kad šiame universitete dėstantis tyrėjas tapo kone visų medijų žymybe. Deja, netrukus viskas apsisvertė aukštyn kojomis, vos tik mokslininkas savo kritiką nukreipė prieš JAV armijos inžinerijos korpusą, netinkamai atlikusį jam pavestus darbus. Dabar universiteto administracija ėmėsi priemonių pašalinti savo akademinės bendruomenės narį iš viešosios erdvės, o netrukus atsisakė suteikti jam pagal akademinės veiklos rezultatus priklausančią nuolatinę darbo sutartį. Šiuo atveju susidomėjusi Amerikos universitetų profesorių asociacija ėmėsi žingsnių, kad nepaklusnaus profesoriaus akademinė karjera nebūtų griauinama dėl jo nepatogios nuomonės. Galiausiai akademiko teises pavyko apginti.

2017 metais JAV plačiai nuskambėjo ir Midelberio kolegijoje įvykusi akcija prieš skaityti viešų paskaitų atvykusį profesorių Čarlzą Marėjų (Charles Murray), daugelio knygų autorių, žinomą politologą, apgynusį disertaciją prestižiniame Masačusetso technologijos institute. Nors kai kurios profesoriaus knygos – ypač „The Bell Curve“, parašyta dar 1994 metais kartu su bendraautoriumi Ričardu Hernsteinu (Richard Herrnstein) (be kitų dalykų, ši knyga skirta įvairių rasių IQ netolygiems rezultatams aptarti) – tapo nemenkos kontroversijos objektu, Midelberio kolegijoje vykusio lyg ir neišskirtinė masinio protesto akcija dėl savo smurtinių kamertonų nuskambėjo nacionaliniu mastu. Neįleisdami pranešėjo į jam skirtą auditoriją, susirinkusieji protestuotojai panaudojo jėgą, sutrikdydami profesorių lydėjusių universiteto administracijos darbuotojų sveikatą; vienas iš jų dėl patirtų stiprių sužalojimų atsidūrė ligoninėje, o numatyta vieša paskaita neįvyko. Smurtu pasibaigusioje protesto akcijoje dalyvavo per 400 studentų, prieš 74 jų universiteto vadovybė ėmėsi disciplinos sankcijų. Ji taip pat išplatino pareiškimą, kad nepaisant pagrįstos ar nepagrįstos į šią instituciją kalbėti pakviestų asmenų kritikos, kolegijos vadovybė imsis visų priemonių, kad akademinės laisvės garantijos būtų išsaugotos... Mėginimą atimti iš profesoriaus teisę reikšti

¹ Prieiga per internetą: theguardian.com/commentisfree/2017/dec27/no-platform-universities-academic-freedom-free-speech.

požiūrį, kuriam nepritarė protestuotojai, viešai pasmerkė ir Jungtinių Amerikos Valstijų politologų asociacija, vienijanti daugiau nei 13 000 šios srities akademikų, neabejotinai turinčių skirtingas politines pažiūras ir moralinius įsitikinimus.

Gerokai anksčiau, dar 1994 metais, Amerikos universitetų profesorių asociacijos taryba paskelbė pranešimą, kuriuo atkreipė dėmesį į didėjančius akademinės laisvės ribojimo atvejus ir griežtai pasisakė prieš akademinės laisvės cenzūrai palankų klimatą. Anot šio įžvalgaus ir toliaregiško dokumento rengėjų, „atsiliepdami į verbalinius išpuolius, neapykanta persmelktos kalbos vartojimą, kai kurie universitetų miesteliai pajuto būtinybę uždrausti rasistines, seksistines, homofobiškas ar etniškumą žeminančias kalbas. /.../ Tačiau nors ir pripažįstame šio susirūpinimo svarbą ir mąslumą tų, kurie yra įsitikinę reguliavimo būtinybe, vis dėlto kalbėjimą draudžiančios taisyklės, grįstos kalbos turiniu, negali būti pateisinamos. Aukštojo mokslo institucija nesugebės įgyvendinti savo misijos, jeigu įgis galią idėjas paskelbti esant už įstatymo ribų.“¹

Nepaisant rimto ir gerai apmąstyto šios didelės mokslininkų ir dėstytojų asociacijos viešo perspėjimo, asmenų, linkusių cenzūruoti ir riboti jiems neįtinkančius akademikus, deja, netrūksta ir Lietuvoje. Didžiuma Lietuvos akademinės bendruomenės narių veikliausiai puikiai prisimena prieš keletą metų nuskambėjusią istoriją, kai grupelės Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslo instituto studentų ir jiems pritariančių dėstytojų reikalavimu buvo nušalintas kelis į studijų programą įtrauktus akademinis kursus skaitęs profesorius Vytautas Radžvilas. Kad ir ką manytume apie profesoriaus pažiūras (aš asmeniškai manau, kad vieša akademinė kokių nors reiškinių ar institucijų kritika, su kuria nesutinka studentai ar kai kurie kolegos, ne mažina, bet didina kritiško mąstymo ir įžvalgos galimybes studijų metu – tai ypač pasakytina apie tuos atvejus, kai su dėstytojo ar kolegos nuomone nesutinkame ar jai oponuojame), nepritarimas joms neturėtų tapti nušalinimo pagrindu. Tačiau labiausiai apgailėtina šioje drumstoje istorijoje pasirodė tuometinis Vilniaus universiteto vadovas Artūras Žukauskas: užuot pasirūpinęs, kad šiame, beje, seniausiame Lietuvos universitete, būtų sutvirtinti ir užtikrinti akademinės laisvės pagrindai, griebėsi tokių apmaudžių veikimo ir sprendimo būdų, kurie iš esmės nesuderinami nei su universiteto misija, nei juo labiau su universaliais akademinės laisvės principais. Ironiška, kad akademinės laisvės principus be didesnių skrupulų pamynęs asmuo, nors ir neišrinktas antrajai rektoriaus kadencijai, galiausiai įžengė į šalies parlamentą su Laisvės vėliavą iškėlusia partija...

Antra vertus, ne tik Lietuvoje, bet ir senesnes demokratijos tradicijas puoselėjančiose šalyse netrūksta tų, kuriuos liūdina universitetų bendruomenių įsipareigojimas akademinės laisvės principams. Antai Jungtinės Karalystės ekonomistas ir sociologas Evanas Smitas (Evan Smith) apgailestaudamas teigia, esą „pati „kalbos laisvės“ samprata tapo spąstais. Neofašistiniai ar kraštutinės dešinės sąjūdžiai dabar naudojami, kad pultų tariamą „politinį korektiškumą“ ir prastumtų neapykantos kupinas ir grasinančias žinutes mažumos grupėms... Nors intelektualinė laisvė Europoje kadaise buvo iškelta kaip teisė skelbti valdžios atžvilgiu kritiškus tekstus, dabar ją apraizgė melagingi argumentai, ginantys „teisę įžeisti“².

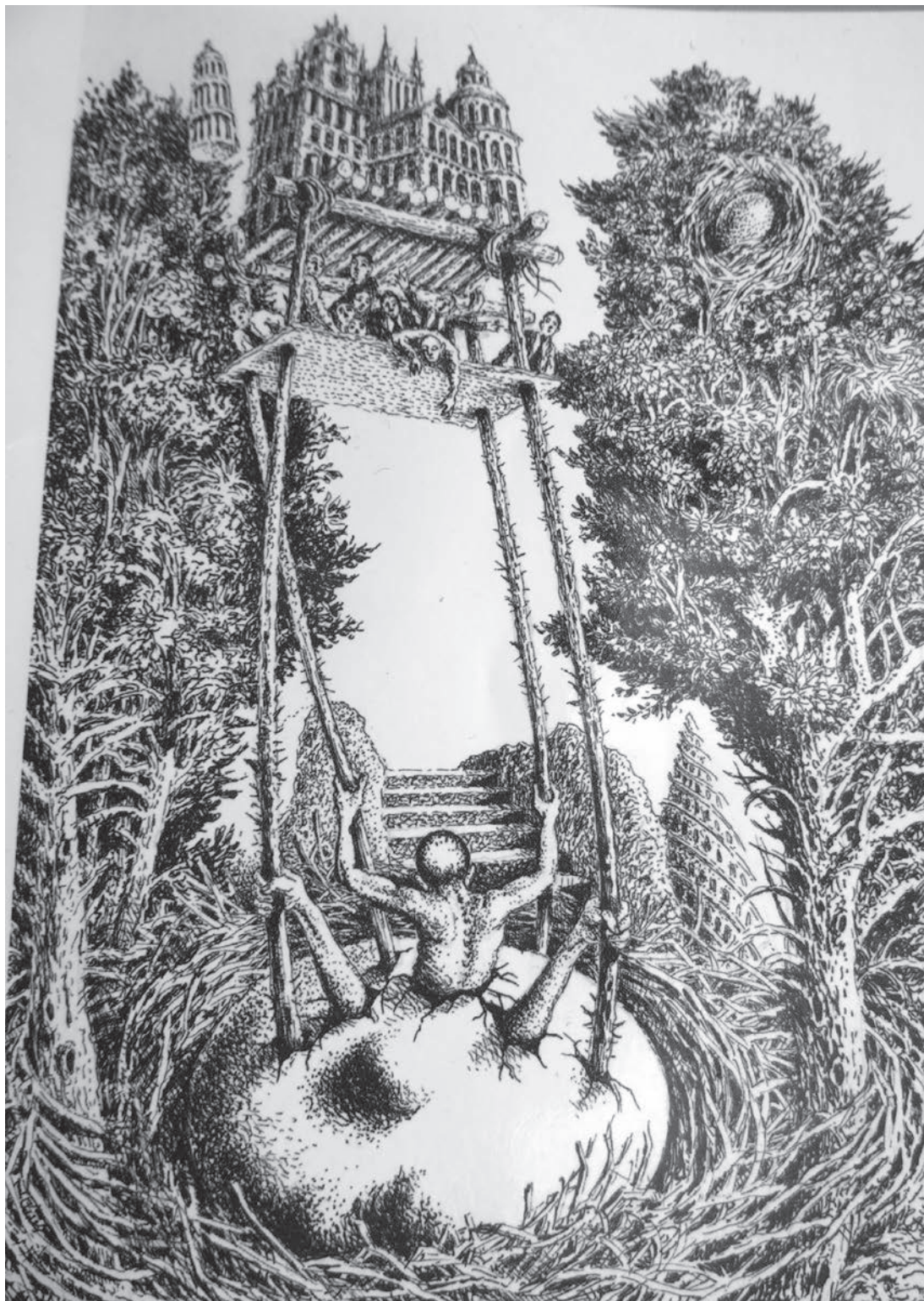
Ką galėtume pridurti prie tokių žodžių, visai atvirai laidojančių akademinę laisvę neva tauraus tikslo vardan? Išraiškos ir žodžio laisvės valdos nėra panašios į idilišką rojų, kuriame romiai ganosi vien teisieji ir pašvęstieji... 2004 metais savo paskaitoje Barselonoje susirinkusiems tarptautinio PEN klubo Kalinamų rašytojų komiteto nariams rašytojas Salmanas Ruždis (Salman Rushdie) (tuomet jam paskelbta fatva, laimei, jau buvo atšaukta) pasakojo apie savo labai asmenišką patirtį, susidūrus su įvairiausiomis išraiškos laisvės slopinimo formomis. Man, vienam iš šio įsimintino rašytojų susitikimo dalyvių, giliai įstrigo jo pastaba, kad buvimas išraiškos laisvės pusėje neabejotinai reiškia ir tai, jog teks

¹ Žr. AUPA tinklapį.

² Cituojama pagal Evan Smith. *Controversy on Campus*. Prieiga per internetą: www.eurozine.com.

neišvengiamai susidurti ir su gausybe bjaurasties ir purvo... Tačiau jei šio nepatogumo kainą manome esant pernelyg didelę, kad išsaugotume žodžio ir išraiškos laisvę, tada belieka šį svarstymą užbaigti taip: sveiki atvykę į drąsų naująjį 1984-ųjų pasaulį...

Neabejoju, kad visi, kuriems teko skaityti abu – Oldoso Hakslio (Aldous Huxley) ir Dž. Orvelo – romanus, šią iškaltą filologinę užuominą kuo aiškiausiai supras.

Miestas. Mariaus Liugailos piešinys

PAMINĖJIMAI

IRENA ANDRUKAITIENĖ

LIUDIJIMAI

Vėly 1991 m. sausio 12-osios vakarą posėdžiui baigiantis Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas Vytautas Landsbergis pasakė: „Ryt nedarbame. Ilsimės.“ Ir atsisveikindamas pridūrė: „Iki rytojaus arba iki pirmadienio.“

Vieniems deputatams „ryt“ prasidėjo iškart, nes tuo sunkiu, nenuspėjamu metu dalis deputatų Aukščiausiojoje Taryboje likdavo budėti per naktį. Kitiems, kurie neišvažiavo į apygardas, o liko Vilniuje, „ryt“ prasidėjo naktį – 1 val. 25 min., kai Karoliniškių pusėje pasigirdo pirmieji šūviai.

Buvo aišku – prasidėjo. Reikia skubėti į Aukščiausiąją Tarybą. Nakties vidurys – ir jokio transporto. Dalis deputatų gyvenome Fabijoniškėse, o tada tai buvo beveik miesto pakraštys. Laimei, Petras Poškus iš mūsų laiptinės buvo likęs Vilniuje, tai su jo tarybine niva trise – dar palaukėme Povilo Aksomaičio – ir išskubėjome. Gatvės buvo tuščios, tik tuneliu po tuometinio Pedagoginio instituto tiltu važiavo šarvuočiai. Dangų nušviesdavo prožektorių spinduliai, nakties tyloje girdėjosi šūvių aidas.

Aukščiausioji Taryba glaudžiai apsupta žmonių. Įėjimas nuo krantinės pusės apgultas. Teko brautis per minią. Iš pradžių net nenorėjo praleisti, kas čia tokie, kad braunasi, bet paskui pažino – „deputatai, deputatai eina, praleiskim“ – ir žmonės prasiskyrė.

Iš pradžių posėdžių salėje mūsų buvo tik keletas. Sukinėjosi visada ir visur esanti, visuomenės veikėja prisistatanti Aukšė Aukštikalnienė. Šmėstelėjo skubančio Krašto apsaugos departamento direktoriaus Audriaus Butkevičiaus siluetas juodu, ant pečių užmestu ilgu odiniu paltu.

Iš salėje buvusių deputatų niekas nežinojo, kas vyksta už parlamento sienų, kas laukia ten, prie televizijos bokšto, kur nuvažiavo sovietų karinės technikos kolona. Tomis įtemptomis valandomis kiekvieną žinią – tikrą ar netikrą – priimdavome kaip galimą. Kažkas pasakė, kad yra daug aukų, kažkas pridėjo, kad prie bokšto žuvo dešimt deputatų. Persmelkė širdį. A. Butkevičius pranešė, kad prie bokšto šaudoma koviniais šoviniais.

Ir tada atmintyje iškilo vienas momentas. Po to, kai Albertą Šimėną jau buvome paskyrę Ministru Pirmininku, atrodė, kad neapibrėžtumas baigėsi, atsirado stabilumo pojūtis. Pasidžiaugiau kolegai, kad viskas tvarkosi ir grįžta į vėžes. Jis nieko neatsakė, tik parodė faksu gautą dokumentą. Iš teksto įstrigo du žodžiai – *vozmožno krovoprolitije* (galimas kraujo praliejimas). Tada jie man nuskambėjo kažkaip nerealiai – tai neįmanoma. Bet tą naktį, deja, tie žodžiai tapo kraupia realybe.

Posėdžių salėje pasirodė Pranciškus Tupikas. Susijaudinęs, išėjęs iš veido. Paklausiau – gal ką žino. Virpančiu užgniaužtu balsu keliais žodžiais nusakė, kaip viskas prasidėjo prie televizijos bokšto – atsidūrė ten nuo pat pradžių, nes gyveno Karoliniškėse. Matė, kaip artėdami tankai traiskė mašinas – sugurino „Latviją“, žigulius, sumalė langus greta stovinčiam *pazikui*. Žmonių buvo daug – ne tik aplink bokštą, bet pilna ir gatvė. Tankams artėjant jie nesitraukė. Tankai sustojo, paskui paleido dusinančius dūmų kamuolius ir šaudė. Iš pradžių tuščiais. Kas vyko toliau, nežino, nes atskubėjo į Aukščiausiąją Tarybą.

Laukiame posėdžio. Salėje lyg ir nebuvo vėsu, bet dauguma apsigaubę paltais, striukėmis. Bemiegė naktis, nerimas ir nežinia kėlė nervinį šalčio pojūtį. Kas turėjo tranzistorius,

klausėsi Lietuvos radijo pranešimų, „gaudė“ užsienio stotis. Aplink glaudėsi klausantys, bet per trikdžius buvo sunku ką nors suprasti. Staiga radijo transliacija nutrūko. Tyla. Ir Vilniaus radijas užgrobtas, ne tik televizijos bokštas? Bet tuoj pat pasigirdo Kaunas. Buvo antra valanda. O televizija? Salėje nebuvo televizoriaus, dabar jau istoriniais tapusių kadrų su Egle Bučelyte nematėme, tik vėliau sužinojome, kad jos vestą žinių laidą okupantai nutraukė praėjus septyniolikai minučių po radijo užėmimo.

Posėdžio pradėti dar negalėjome – trūko kvorumo. Rasa Rastauskienė iš sekretoriato skambino deputatams ir kvietė į posėdį. Keletas vilniečių tąkart pasakė, kad neateis, nes dabar eiti į Aukščiausiąją Tarybą jau beprasmiška. Nors gerokai įdienojus, kai aukšto rango Maskvos delegacija, kuriai buvo pavesta išsiaiškinti situaciją, jau buvo Vilniuje ir tiesioginio puolimo pavojus buvo praėjęs, jie vis dėlto pasirodė posėdžių salėje.

Kiti deputatai iš Alytaus, Klaipėdos, Kupiškio ir kitų miestų skambino patys ir skubėjo pranešti, kad važiuoja į Vilnių, kad jų balsai, kai bus priiminėjami įstatymai ar kiti politiniai dokumentai, būtų įskaityti „už“.

Buvo šiek tiek po antros. Paskambinau į savo apygardą, į Anykščius, paklausiau, kokia situacija ten. Spėjo pasakyti, kad pastebėta viena karinė mašina, kad žmonės jau susirinkę prie savivaldybės ir prie pašto, kad anykštėnai važiuoja prie parlamento, o vienas autobusas – prie Viešintų televizijos retransliacijos bokšto. Po to ryšys nutrūko.

Įsiminė, rodos, Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko patarėjo Aurelijaus Katkevičiaus pasakyti žodžiai: užimtas televizijos bokštas, Radijo ir televizijos komitetas, telegrafas, nutrauktas tarptautinis ryšys, dabar liko tik Aukščiausioji Taryba. Kažkas girdėjęs, kad prie Aukščiausiosios Tarybos važiuoja labai daug greitųjų.

Laukimas. Antra valanda nakties

Staiga į salę per šonines duris įpuolė aukštas vyras juodu ilgu besiplaikstančiais skvernais paltu ir pribėgo prie tribūnos. Įsikibo į ją abiem rankomis ir palinkęs į priekį iš jaudulio lūžtančiu balsu rusiškai ištare: „Aš ką tik iš ten. Norite informacijos?“ Dusdamas iš susijaudinimo kapotais sakiniiais pradėjo kalbėti. Į atmintį įsirežė žodžiai: šarvuočiai, tankai; jie važiavo ant žmonių; žmonės rankomis stūmė tankus; desantininkai, šūviai,

šturmas, bokštas užimtas; daug sužeistų, savo akimis mačiau žuvusiųuosius. Ir dar – visą valdžią perėmęs kažkoks nacionalinio gelbėjimo komitetas. Šie danų žurnalisto žodžiai buvo pirmieji skausmingi liudijimai apie tos nakties tragediją.

Gerokai vėliau, jau po rugpjūčio pučo, per radiją išgirdau prisiminimų fragmentą apie Sausio 13-ąją. Juose buvo paminėta V. Landsbergio frazė apie Michailą Gorbačiovą: „*On ne ostonovil akciju, značit, on ubijca.*“ (Jis nesustabdė akcijos, vadinasi, jis žudikas). Pagalvojau – drąsi frazė.

Po kurio laiko sužinojau ir šio sakinio kontekstą. Tie žodžiai nuskambėjo Sausio 13-osios naktį po TV bokšto užėmimo. V. Landsbergis skambino TSRS liaudies deputatui Jurijui Afanasjevui. Sakė, kad yra aukų. „Žuvusiųjų skaičiaus nežinau. Užėmė televizijos bokštą, dabar juda prie centrinio telegrafo. Skambinau į Gorbačiovo priimamąjį ir prašiau, kad jam tuoj pat perduotų apie mieste prasidėjusią karinę akciją. /.../ Primygtinai prašiau, kad ją sustabdytų ir nebūtų prieita iki kraujo praliejimo. /.../ Jis nesustabdė akcijos, vadinasi, jis žudikas.“¹

Apie pusę trijų į posėdžių salę atnešė ir deputatams išdalijo dujokaukes, nes Valstybės saugumo departamento direktorius Mečys Laurinkus per radiją pranešęs, kad Ministrų Taryboje laukiama dujų atakos, todėl panašiam atvejui turi būti pasirengusi ir Aukščiausioji Taryba. Taip ir matyti tos nakties nuotraukose – vieni pasikabinę dujokaukes per petį, kiti pasidėję ant darbo stalelių.

Be penkiolikos trys. Salėje tik 20 ar 30 deputatų. Laukiame toliau. Kažkas iš mūsiškių pasako, kad prie Radijo ir televizijos komiteto nukentėjo norvegų korespondentas – jis iki kraujo sumuštas, atimti dokumentai, sudaužyta kamera. Kitas prideda, kad ir Ispanijos, ir Didžiosios Britanijos žurnalistai kariškių suspardyti, sužaloti. Vengrų žurnalistams, kaip paaiškės kitą dieną, labiau pasisėkė. Jie atsipirko smūgiais, bet svarbiausia – pavyko išsaugoti kamerą, todėl turi daugiau negu dviejų valandų trukmės – tiek, kiek truko TV bokšto šturmas, – įrašą. Turėjau galimybę tą įrašą peržiūrėti kitą dieną. Buvau sukrėsta. Vengrai pasakė – mes tai išgyvenome 1956-aisiais. Jūs – dabar.

Žurnalistai buvo mūsų fronto kariai. Iš pavojingiausių vietų, iš pirmųjų linijų jie grįždavo su karo prieš beginklius žmones liudijimais, juos nedelsdami siųsdavo į pasaulį, kad šis išvystų, ką su svetimos valstybės žmonėmis daro Nobelio taikos premijos laureato vadovaujamos šalies kariuomenė.

Tomis dienomis vienybės, solidarumo simboliu tapo Nepriklausomybės aikštės fontanas, ant kurio atšakų šalia mūsų vėliavos plevėsavo įvairių šalių ir organizacijų vėliavos. Iš pradžių buvo tik kelios, paskui jų vis daugėjo ir daugėjo. Tik nebuvo Lenkijos vėliavos. Kai ją pamačiau, apėmė palengvėjimas – man atrodė, kad šios vėliavos atsiradimas buvo svarbus, gera lemiantis ženklas.

Apie trečią valandą salėje jau 60 deputatų. Posėdis dar neprasideda. Peržvelgiu salę. Priekyje su odine striuke, pasirėmęs galvą, sėdi Balys Gajauskas. Matau Kęstutį Grinių, susirūpinusį, pasistačiusį palto apykaklę. Susikaupęs, tylus Stasys Kropas. Šalia jo – Birutė Valionytė, P. Poškus. Čia pat Liudvikas Sabutis. Nešinas dokumentais praeina Vladimiras Jarmolenka. Į savo vietą atsisėda mano kaimynas – iš Kupiškio atskubėjęs Leonas Apšega. Birutė Nedzinskienė vis praneša, kad Kaunas dar laikosi. Santūrus ir skausmingas Algirdo Endriukaičio veidas. Sekretariate darbuojasi R. Rastauskienė – skambina telefonu, tebekviečia deputatus į posėdį. Šone girdisi Nijolės Ambrazaitytės balsas. Prie tribūnos stabteli trumpam į salę atėjęs V. Landsbergis. Su neperšaukama liemene, paltu. Šalia jo – apsaugos vyrai su dujokaukėmis per petį ir ginkluotas Algirdas Patackas. Aštuonias paras jis nesitrauks iš savo posto, pasiryžęs padėti vyrams saugoti Aukščiausiosios Tarybos Pirmininką.

¹ Sausio 13-osios nakties įvykių kronikos stenograma (AT atstovas spaudai A. Ažubalis). Prieiga per internetą: [www.valstybingumas.lt>Puslapiai>Puslapis-49794](http://www.valstybingumas.lt/Puslapiai>Puslapis-49794).

Kvorumo vis dar nėra

Įtampa vis augo, dingo laiko nuovoka. Atrodė, kad ši naktis nesibaigs. Sunku buvo vi-
siems. Kažkas pasakė, kad vieną Aukščiausiosios Tarybos gynėją medikai išlydėjo namo.
Kitas pridėjo, kad jau ne pirmą.

Buvo dvidešimt po trijų, kai į salę atėjo A. Patackas kartu su kunigu Robertu Grigu.
Nepajėgdamas nuslėpti jaudinimosi, trumpais, trūkinėjančiais sakiniais A. Patackas pra-
kalbo: esą nežinia, kas mūsų laukia, gal liko valanda kita, tad kunigas pabus su mumis ir
suteiks palaiminimą. Aš visą gyvenimą girdėsiu ramų, skaidrų visiškoje tyloje iš tribūnos
skambantį R. Grigo balsą:

„Gerbiami deputatai! Manau, kad jūsų buvimas čia yra pats vertingiausias ir svarbiausias
jūsų įgaliojimų patvirtinimas. Didelė laimė ir garbė šiandien būti kartu su jumis. /.../ Susi-
kaupkite savo širdyje, gailėkitės dėl viso to, kas jūsų gyvenime, jūsų sąžinėje buvo kreiva.
Mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus vardu jo įgaliotas suteiksiu jums nuodėmių atleidimą.
/.../ Būsiu su jumis tol, kol galėsiu kalbėti ir jums patarnauti. Ačiū. Tai, ką jūs darote, yra
šventa kova, doro žmogaus vertas pareigos atlikimas. Mes laimėsime. Mes jau laimėjome.“¹

Dažnai prisimenu kunigą R. Grigą. Juk jis turėjo galimybę pasirinkti – likti tą naktį
parlamento rūmuose ir drauge su visais laukti lemties arba pasitraukti. Jis pasirinko. Ir
laimėjo. Ir tą naktį padėjo moraliai laimėti ne vienam.

Visą naktį rašiau dienoraštį. Žymėjausi, ką aprėpė akys – vyksmą, laiką, tai, kas atklys-
davo kaip neautorizuotų pokalbių nuotrupos – frazės, pastebėjimai, ir tai, kas neišven-
giamai tą naktį lydėjo mus visus – aplinkinių ir mano pačios emocijas. Visa buvo gyvas,
pulsuojantis nervas.

Niekaip nesulaukiame Maskvos komisijos. Sausio 12-osios vakarą TSRS AT Tautybių
Tarybos deputatų grupė (Borisas Oleinikas, Levonas Ter Petrosianas, Nikolajus Demen-
tejus) ir TSRS AT Žmogaus teisių ir viešumo komisijos pirmininkas Vladimiras Fotijevs
turėjo atvykti į Vilnių, tačiau Minske, pasirodo, jie buvo išlaipinti iš traukinio. Ten ir liko
nakvoti. Matyt, neatsitiktinai. Kad galėtų įvykti Sausio 13-oji?

Kažkas iš deputatų pasako, kad anapus Neries pastebėti snaiperiai. Aukščiausiosios
Tarybos Pirmininko kabineto langai kaip tik į upės pusę. Jie užtamsinami. Tuose kabine-
tuose, kurių langai išeina į gatvę, užgesinamos šviesos. Šviečia tik kompiuterių ekranai.
Prieblanda tvyro visoje Aukščiausiosios Taryboje. Tik posėdžių salėje, kuri išvis be langų,
šviesu. Girdisi kanonada.

¹ Iš I. Andrukaitienės
asmeninio archyvo.

Parlamentas panašus į tvirtovę, pasirengusią žūtbutinei gynybai. Barikados iš baldų, smėlio maišų. Plikos sienos – paveikslai nukabinti, vitražo langai pridengti, ant grindų – laidų laidai. Fojė ant stalelio – vaistai, tvarsliaiva, pirmosios pagalbos rinkiniai. Ant fotelių – striukės, paltai, kuprinės. Tvanku. Prakaito, dulkių, aštrus batų tepalo kvapas. Benzino kvapas. Molotovo kokteiliai – popieriumi užkimšti buteliai – išdėlioti po du, tris laiptų aikštelėje ties centrinėmis salės durimis, fojė palei langus, sienas.

Nemiegoję ir išvargę gynėjai. Žiūriu į tuos vaikinukus, į uniformuotus vyrus ir galvoju – jau dabar jie yra istorija. Kaip ir vieno gynėjo, pagyvenusio šiauliečio, žodžiai, pasakyti man prasilenkiant ties viena barikada: „Jūs tik laikykitės. Mes jus ginsime.“

Grįžtu į salę. Posėdis vis dar neprasideda. Su N. Ambrazaityte stovime priešais tribūną. Į salę per šonines duris apsigaubęs paltu ateina V. Landsbergis. Jį pasitinka plojimais. Arčiau priėjusiems deputatams pasako, kad kol kas nėra žinoma, ar šie rūmai bus puolami. Tikėtina, kad gali taip būti. Žvilgtelėjęs į mus priduria, kad moterims reikėtų eiti namo. N. Ambrazaitytė nusistebi (čia mums siūloma?!), ir mandagiai pasipiktina. Aš ramiai gūžteliu pečiais (čia rimtai siūlo? Ar juokais?) ir einu į savo vietą. Vėliau, jau posėdžio metu, V. Landsbergis dar kartą paminės epaklusnias moteris, kurioms šiandien čia gal ne vieta ir su humoru pažadės pakviesti A. Butkevičių su „visa jo militarine galia...“ Mūsų visų, tą naktį buvusių Aukščiausiojoje Taryboje, pasirinkimas buvo aiškus ir vienintelis.

Pirmosios žinios iš agresijos taškų

Dešimt po keturių. Prasideda posėdis. Numatyta darbotvarkė nebegalioja, reikia reaguoti į šios nakties situaciją. Priimamų dokumentų svarstymas bus nuolat pertraukiamas deputatų pateikiamų žinių iš rajonų ir svarbiausių taškų – Kauno ir Klaipėdos – apie padėtį, apie sovietinės kariuomenės judėjimą ir agresijos faktus. Šios nakties sumaištyje niekas nebuvo tikras dėl gautos informacijos patikimumo, niekas jos nė netikrino, nes nebuvo galimybių. Tiesiog ji buvo skelbiama, ja dalijamasi, vėliau papildoma arba paneigiama, vis dėlto jos nakties mozaiką, stengiantis nuspėti, kur link pakryps įvykių eiga artimiausiomis valandomis.

Benediktas Rupeika praneša, kad 4 val. 2 min. užimta Kauno radijo ir televizijos redakcija, bet Vidaus reikalų ministerijos pareigūnai dar spėjo susisiekti su savivaldybėmis ir pranešti, kad valdžia šalyje tebėra mūsų ir jokie apsišaukėlių, save vadinančių valdžia, nurodymai nėra privalomi ir nevykdytini. V. Jarmolenka, priešingai, patikina, kad Kaunas dirba, transliuoja Sitkūnų radijo stotis.

Kalbėdamas posėdžio pradžioje apie būtiniausius politinius žingsnius, V. Landsbergis pastebi, kad nėra A. Šimėno, bet niekas į tai neatkreipia dėmesio, juolab kad V. Landsbergis turi nutraukti pasisakymą, nes yra pakviečiamas kalbėti – skambina Lietuvos Vyriausybės atstovas Maskvoje Egidijus Bičkauskas.

Česlovas Juršėnas, Vyriausybės informacijos atstovas, praneša, kad visi ministrai yra vietoje, išskyrus tuos, kurie turi atitinkamus užsieninius ar vidinius pavedimus. Išvardijęs susirinkusius Vyriausybės narius Č. Juršėnas pasako, kas iš buvusios Vyriausybės taip pat yra Ministrų Taryboje ir priduria: „Ir A. Šimėnas ten kažkur yra, bet ne prie šito telefono.“

Ministrų Taryboje nebuvo vidaus reikalų ministro Marijono Misiukonio, kuris tą naktį dirbo savo ministerijoje, sveikatos apsaugos ministras Juozas Olekas buvo karštuose agresijos taškuose ar ligoninėse, į kurias buvo vežami sužeistieji, ypatingą misiją vykdęs užsienio reikalų ministras Algirdas Saudargas prieš keletą valandų jau buvo pasiekęs Varšuvą.

Šią informaciją nustelbia naujos žinios. M. Laurinkus praneša, kad rengiama pirmoji užgrobtos televizijos laida, kurioje Juozas Jermalavičius rengia inscenizaciją apie prie televizijos bokšto neva sužeistus ar užmuštus sovietų kareivius ir kaip jie žygio draugų bus gelbėjami.

Netrukus sužinosime, kad LKP (TSKP) televizijai vadovaus KGB pulkininkas Edmundas Kasperavičius. Kaspervizijos era tęsis 222 dienas, iki rugpjūčio pučo, po kurio kaspervizininkams teks gėdingai sprukti pas šeimininkus – į Maskvą.

Posėdžio pirmininkas praneša, kad gauta naujausia informacija iš televizijos bokšto ir į tribūną kviečia ką tik iš ten atskubėjusį Pasienio apsaugos skyriaus darbuotoją Eugenijų Šepetį. Šturmo metu jis buvo bokšte. Kalba jaudindamasis. Jis ir dabar dar tebėra ten, bokšte. Dar nepraėjo atakos patirtas sukrėtimas – akistata su karu. „Pirmoji šturmo grupė buvo ginkluota automatais ir peiliais, durtuvais ant automatų. Prasibrovę pro žmones, puolė į vidų, puolė mūsų užkardos gynėjus. /.../ Deja, mes neturėjome ginklų, išskyrus ką nutvėrėm po ranka.“ Bokšto prieigose „/.../ iš pradžių, kiek supratau, buvo šaudoma vien tuščiais šoviniais, paskui, ir tą galiu paliudyti, buvo šaudoma koviniais šoviniais, trasuojančiomis kulkomis. Šaudė į žmones ir į bėgančius žmones. /.../ Žmonių žuvusių yra tikrai.“ Deja, buvo ir kolaborantų: „/.../ nelabai gausi grupė žmonių su raudonais raiščiais džiaugsmingai sutiko „išvaduotojus“, suėjo į pastatą.“¹

Žuvusiųosius pagerbiame tylos minute.

Zigmas Vaišvila praneša, kad per radijo ryšį pavyko susisiekti su JAV Valstybės departamento atstovu ir su Kanados „Broadcasting company“ atstovu. „Pavyko viską smulkiai papasakoti, kas darėsi iki paskutinio momento ir paprašyti išgelbėti mūsų... Ačiū“, – toks emocijos nutrauktas sakiny. Aukščiausiosios Tarybos Apsaugos skyriaus vadovas Artūras Skučas informuoja, kad gavo žinią iš Kauno – Lietuvos televizija per palydovą yra transliuojama į Didžiąją Britaniją, turime tiesioginį eterį. Vėliau sužinosime, kad ryšių ministras Kostas Birulis ir jo komanda tą pačią naktį vaizdo medžiagą apie kruvinuosius įvykius išsiuntė į užsienį.

Niekas nežino, kiek valandų liko Aukščiausiajai Tarybai, todėl skubama priimti svarbų įstatymą „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės emigracijoje“, kad būtų užtikrintas valstybės tęstinumas, jeigu svetima jėga smurtu nutrauktų mūsų darbą. Įstatyme nurodoma, kad Vyriausybės emigracijoje Ministrų Pirmininku skiriamas užsienio reikalų ministras

¹ Stenogramos ir garso įrašai. 1991 m. sausio 13 d. rytinis posėdis. Prieiga per internetą: www.valstybingumas.lt/svetaine-4076>Svetaine-4100.

A. Saudargas, o emigracinės Vyriausybės įgaliojimai prasideda, kai jėga ir prievarta sutrukdoma Aukščiausiąjai Tarybai vykdyti savo įgaliojimus – laisvai priimti sprendimus.

Netrukus priimami du kreipimaisi. Vienas – į pasaulio vyriausybės, kuriuo pranešama, kad TSRS pradėjo nepaskelbtą karą prieš Lietuvos Respubliką, kad žūsta žmonės, todėl raginama nedelsiant pripažinti, kad užpulta suvereni valstybė – Lietuvos Respublika. Kitas kreipimasis – į visus Tarybų Sąjungos žmones prašant suprasti, kad Lietuvos tragedija yra ir jų tragedija, kad būtina susitelkti ir priešintis.

Eina informacija iš pasaulio. Amerikos senatoriai kreipėsi į TSRS prezidentą M. Gorbačiova, kad sustabdytų karo veiksmus Lietuvoje. Norvegijos ir Islandijos vyriausybės dėl įvykių Lietuvoje kreipėsi į Saugumo Tarybą. Lenkija jaudindamasi seka įvykius Lietuvoje – šiandien, sekmadienį, visoje Lenkijoje bus laikomos šventos Mišios už Lietuvą.

Žinios iš Lietuvos. B. Nedzinskienė praneša, kad Kauno savivaldybei sovietiniai kariškiai grasina karo lauko teismu, jei per 24 valandas neišjungs televizijos transliacijos. Kaunas žada laikytis iki paskutinės minutės. B. Rupeika perduoda, kad Kauno radijas, paskutinė dar veikianti radijo stotis Lietuvoje, kol kas dirba, transliuoja informaciją pasauliui trimis užsienio kalbomis ir prašo pasaulio tautų pagalbos. A. Butkevičius, nerinkdamas žodžių, banditais pavadina jedinstvininkus, kurie ketina 9 val. ryto prie Aukščiausiosios Tarybos organizuoti mitingą. Neaišku, ar bus naudojama tik civilių ir perrengtų desantininkų ataka, ar bus pasitelkti ir tankai – reikia būti pasirengus viskam.

Č. Juršėnas perduoda Sveikatos apsaugos ministerijos informaciją apie sovietinės kariuomenės atakų prie televizijos bokšto aukas. Šis žodis, iki šiol buvęs abstraktus, dabar įgyja kitą dimensiją – tampa konkrečiomis biografijomis, kurių paskutinis įrašas yra Sausio 13-osios naktis. Pirmą kartą išgirstame žuvusių už laisvę vardus. Sunku patikėti. Sąmonė priešinas šių skaudžių žinių.

Aukščiausioji Taryba pareiškia užuojautą žuvusiųjų artimiesiems, posėdžių salėje didžioji vėliava, dengianti buvusio herbo vietą, perrišama juodu kaspiniu, šalia jos padedama didžiulė puokštė raudonų gvazdikų. Skelbiamas gedulas.

Neramios žinios ateina iš Vyriausybės. Č. Juršėnas praneša, kad Ministras Pirmininkas A. Šimėnas dar neatsirado. Netrukus posėdžių salėje pasirodo ministrai Darius Kuolys ir Algimantas Nasvytis. Jie susirūpinę dėl susiklosčiusios padėties ir nori išsiaiškinti, kas vyksta.

Ministrų kabinetas, pasak D. Kuolio, atsidūręs gan keistoje moralinėje ir juridinėje situacijoje. Nėra premjero. „Premjero pradingimas – čia yra didžioji mįslė, ir nežinia, ar tai buvo sąmoninga provokacija.“ Nors Vyriausybėje ministrams paaiškinta, kad premjeras dirba pagal atskirą planą, vis dėlto kyla klausimas, „koku pagrindu sakoma, kad veikiama pagal kitą planą?“ Tai viena. O antra – juridinis klausimas. Aukščiausiosios Tarybos ką tik priimtas įstatymas dėl egzilinės vyriausybės buvo supastas kaip nepasitikėjimas Vyriausybe. „Vyriausybė nėra funkcionali juridškai ir mes bijome, kad jinai iš viso nebūtų išvesta iš rikiuotės.“¹

V. Landsbergis paaiškina, kad Ministras Pirmininkas dingęs su visa šeima, kad neaišku, kur jis yra. Jis gali būti pagrobtas. Jis gali būti šantažuojamas ir prievartaujamas. Ir kad dabar būtina išspręsti Vyriausybės vadovo problemą.

O tada veiksmai veja vienas kitą. Balsuojama dėl Ministro Pirmininko A. Šimėno, kaip nežinia kur esančio, atleidimo. „Už“ – 81 deputatas. V. Landsbergis į premjero pareigas teikia Gediminą Vagnorių. Ekstremalios situacijos aplinkybėmis įprastinių procedūrų atsisakoma, skyrimas supaprastinamas. V. Landsbergiui patikinus, kad A. Šimėnui atsiradus G. Vagnorius pasitrauks ir neteks savo įgaliojimų, balsuojama dėl jo paskyrimo premjeru. „Už“ – 82. Naujasis Ministras Pirmininkas teikia sausio 11 d. patvirtintos A. Šimėno Vyriausybės ministrus. „Už“ – 95. G. Vagnorius vicepremjerais siūlo patvirtinti Z. Vaišvilą

¹ Ten pat.

ir Mečislovą Treinį. Pastarasis atsisako motyvuodamas esąs nepasirengęs – dėl sveikatos. Ir psichologiškai. Už Z. Vaišvilą balsuoja 63 deputatai. Dar šešioms ministrams pavedama laikinai eiti ministrų pareigas. Trečioji Vyriausybė patvirtinama ir imasi darbo.

Penkta valanda ryto. Aplink Aukščiausiąją Tarybą pradedamos statyti barikados. V. Landsbergis ir G. Vagnorius kreipiasi į Lietuvos žmones, informuoja juos apie ką tik įvykčius pokyčius: premjerui A. Šimėnui taip ir neatsiradus, Vyriausybė buvo performuota iš naujo. Pagrindinės Lietuvos valdžios institucijos – Aukščiausioji Taryba ir Vyriausybė, – turėdamos visokeriopą žmonių paramą, dirba toliau. Karo sąlygomis. Svarbiausia – stabilumas išlaikytas. Valdžia yra Lietuvos Respublikos.

Posėdyje daroma pertrauka. Įtampa truputėlį atslūgsta. Iš nuovargio ima merktis akys. Antra para be miego. Užlipu į patį balkono viršų, susisupu į paltą, atsisėdu paskutinėje eilėje ir bandau nusnausti. Tolėliau įsitaisiusi snūduriuoja N. Ambrazaitytė. Tarp eilių ant grindų pasitiesęs kailinukus prigulė Kazys Saja. Po kokio pusvalandžio darbas vėl prasidės.

Rytą į salę atėjo Arvydas Juozaitis. Ilgai vienas stovėjo prie sienos žvelgdamas skaudžiu nejudančiu žvilgsniu. Priėjau. Šnektelėjome. Prisiminiau jo straipsnį, išspausdintą 1990 m. kovo 15 d., iškart po Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko rinkimų. Vadinosi jis „Istorinė klaida“. Paklausiau, ar ir dabar tebegalvoja, kad anuomet padaryta istorinė klaida? Atsakė vienu žodžiu: „Taip.“

Mieste neramu. Sovietų kariškiai ir toliau demonstruoja karinę galią. Apie pusę vienuoliktos tuneliu pro Aukščiausiąją Tarybą pravažiuoja 30 šarvuočių ir 7 tankų kolona. Panašiai tuo metu žmonės praneša, kad Vilniaus gatvėmis važinėja šarvuočiai ir skelbia, jog nuo sausio 13 d. įvedama komendanto valanda – nuo 22 valandos iki 6 valandos ryto.

Aukščiausiosios Tarybos posėdyje – trumpa pertrauka

Mūsų atsakas – Aukščiausiosios Tarybos paaiškinimas, kad paskelbtoji komendanto valanda neturi jokio teisinio pagrindo, kad ją paskelbė tam jokių teisių neturintys asmenys. Kartu žmonės perspėjami, kad būtų atsargūs, nes sovietinė kariuomenė jau parodė savo nežmonišką žiaurumą.

Pertrauka. Ložėje sėdi Algirdas Brazauskas ir Bronislovas Genzelis. Salėje Kazimiera Prunskienė, mojuodama popieriaus lapeliu, aiškina būreliui deputatų žinanti, kokia mašina (turinti numerį) išvykęs ir kur dabar yra A. Šimėnas. Kažkuris iš deputatų pasakoja skambinęs į saugumą (KGB) ir Vladislavui Švedui (perversmininkui, tuometiniam Aukščiausiosios Tarybos deputatui). Saugumietis tvirtinęs, kad jie niekuo neprisidėję prie A. Šimėno dingimo, o V. Švedas sakė kažką lyg ir girdėjęs apie įvykius prie TV bokšto ir Radijo ir televizijos komiteto pastato.

Užsienio korespondentai naudojami pauzėmis tarp posėdžių ir ima interviu. Ekspremjerė K. Prunskienė beveik nuo pasirodymo salėje iki pat vakaro apsupta žurnalistų. Nesibai-giantys interviu. Nebeiškentęs Lietuvos laisvės lygos vadovas Antanas Terleckas prieina prie žurnalistų ir sako: „Ponai korespondentai, daugelis deputatų jus klaidina, ypač buvę vyriausybės vadovai.“ Korespondentai klausia, ką A. Terleckas galėtų jiems rekomenduoti, bet tuo metu į pokalbį įsikiša Virgilijus Kačinskas ir nutraukia šį dialogą. Netrukus K. Prunskienė jau duoda interviu juodu kaspinu perrištos vėliavos fone.

Virgilijus Čepaitis informuoja, kad iš Minsko atskrido Maskvos delegacija. Atvykusiuosius pasitiko mūsiškiai. Pradžioje delegacija norėjusi susitikti ir su nepatenkintų piliečių atstovais, t. y. su perversmininkais, bet, kai pamatė vaizdo medžiagą apie Spaudos rūmų, TV bokšto, Radijo ir televizijos pastato šturmą, kai išklausė liudininkų pasakojimus, kai pasikalbėjo ligoninėje su medikais, pokalbį atidėjo. Didelį išpūdį jiems padarė Aukščiausiąją Tarybą saugančių žmonių ištvermė ir parama savo valdžiai. Delegacijos nariai dar planuoja vykti į Šiaurės miestelį pas kariškius. Ar užsuks į posėdžių salę susitikti su deputatais, neaišku, jų programa esą dėstosi spontaniškai.

A. Patackas pasidomi, ar tie aukšto rango derybininkai nežada kartu su deputatais naktį pabūti Aukščiausiojoje Taryboje. Jo manymu, tai būtų pats geriausias jų poelgis ir savo pačių buvimu tarsi pasirašytų po tuo tikslu, dėl kurio atvyko. Bet šią naktį Maskvos delegacija, saugoma Baltarusijos KGB darbuotojų, praleis Svečių namuose Latvių gatvėje.

Tuo pačiu metu, kai iš Minsko atskridusi Maskvos delegacija važiuoja į Aukščiausiąją Tarybą, LKP (TSKP) per savo radiją ir kitais kanalais paskelbė kreipimąsi į TSRS prezidentą M. Gorbačiovą ir TSRS AT pirmininką Anatolijų Lukjanovą, perversmininkų retorika informuodami juos apie situaciją Lietuvoje ir prašydami nedelsiant įvesti prezidentinę valdymą. Perversmininkai ir toliau nesustos, savo antivalstybinę veiklą įvairiomis formomis jie tęs iki rugpjūčio pučo.

Per kitas dvi sausio dienas – pirmadienį ir antradienį – Aukščiausioji Taryba sulauks daugiau nei 10 tūkstančių telegramų, kuriose reiškiamas palaikymas parlamentui ir Vyriausybei – savai, teisėtai išrinktai valdžiai.

Sausio 13-osios posėdis tęsėsi nuo ketvirtos valandos ryto iki vėlyvo vakaro. Popietiniame posėdyje V. Landsbergis pateikė politinę įvykių apžvalgą. Jis pabrėžė, kad situacija ir toliau lieka neaiški: „Mes tikrai matome pakeltą kumštą virš Aukščiausiosios Tarybos, ir kada jis smogs, ar jis turi sukelti kokias kitas psichologines pasekmes (greičiausiai smogs), mes nežinome.“ Pabaigoje pranešė, kad „labai netikėtai ir džiugiai atsirado A. Šimėnas.“¹

Į Justo Vinco Paleckio klausimą, ar nereikėtų dabar, atsiradus A. Šimėnui, išspręsti dviprasmybę dėl premjero, V. Landsbergis atsakė, esą čia klausimas ne jam. Kam tas klausimas turėtų būti adresuojamas, taip ir liko neaišku.

Posėdį, skirtą A. Šimėno situacijai išsiaiškinti, nuspręsta daryti uždarą. Jame dalyvavo tik deputatai ir Vyriausybės nariai. Emocine prasme posėdis buvo sudėtingas, sunkus. Matėsi, kad A. Šimėnas yra priblokštas to, kokią situaciją jis rado sugrįžęs.

A. Šimėnas pateikė paaiškinimus, praėjusios nakties įvykių vertinimą ir savo pasirinkimo motyvus. Jis sakė manęs taip: „Bet kuriuo atveju aš esu Ministras Pirmininkas. Tik tada aš nebe Ministras Pirmininkas, kada aš nebegyvas. /.../ Kol apie mane neaišku, aš

¹ Ten pat.

ir lieku Pirmininku. Kas turėjo teisę mane atleisti nežinodamas, kur aš esu?“¹ Monologas buvo ilgas ir skausmingas. Manau, kad jis pasijuto išduotas.

O dar tas tašką padėjęs Vytenio Povilo Andriukaičio pasvarstymas trečiuoju asmeniu – lyg A. Šimėno nebūtų salėje: „Galbūt Albertas sutiktų, kad toliau Ministro Pirmininko pareigas eitų G. Vagnorius, o Albertas atsiimtų savo kandidatūrą...“²

Posėdyje buvo sudaryta deputatų komisija A. Šimėno dingimo aplinkybėms išsiaiškinti. Komisijos pirmininku išrinktas Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko pavaduotojas Kazimieras Motieka. Kadangi viskas vyko ekspromtu, nutarimo projektas nebuvo parengtas. Posėdžio pirmininkas Aurimas Taurantas pasiūlė, kad nutarime, be komisijos narių pavardžių, turėtų būti ir toks punktas: pavesti komisijai ištirti šį įvykį ir pateikti ataskaitą Aukščiausiajai Tarybai. Visi deputatai tokiai formuluotei pritarė, niekas neprieštaravo, tačiau Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko V. Landsbergio ir Aukščiausiosios Tarybos sekretoriaus L. Sabučio pasirašytame nutarime³ vienos punkto dalies – apie ataskaitą Aukščiausiajai Tarybai – neliko. Komisijai darbą baigus, deputatai su komisijos padarytomis išvadomis taip ir nebuvo supažindinti.

Jau devinta valanda vakaro. Tebesitęsia bemiegis pusantros paros darbas. Visi išvargę. Sudirgę. K. Prunskienė klausia, kodėl jai neleista per radiją kreiptis į žmones ir kodėl Č. Juršėnui draudžiama per radiją perskaityti A. Brazausko tekstą? Premjeras G. Vagnorius paaiškina motyvą – kad nebūtų užimtas vienintelis informacijos kanalas. Vytautas Kvietkauskas klausia premjero, kas davė nurodymą apsaugai neišleisti deputatų iš Aukščiausiosios Tarybos pastato. Premjeras pasisiūlo jį palydėti. V. Kvietkauskas perklausia, ar premjeras lydės kiekvieną deputatą. Akivaizdu viena – reikia nors trumpo atokvėpio, nes atmosfera įkaitusi. Posėdyje daroma pertrauka. Deputatų prašoma neišsivaikščioti. Laukia darbas.

Tos dienos – sudėtingas ribinių situacijų metas. Sprendėsi valstybės likimas, skirtingais pėdsakais įsirežęs ir į mūsų visų gyvenimus. Tada kiekvienas buvome lyg atskiras fragmentas, atlikęs savo misiją didžiulėje, ne visada aiškius kontūrus turėjusioje, ne iki galo suprastoje ar paaiškinamoje Sausio 13-osios mozaikoje. Tų lemtingų dienų istorija dar ne iki galo parašyta. Ji laukia savo tyrėjų.

¹ Stenogramos ir garso įrašai. Uždaras posėdis. Prieiga per internetą: www.valstybin-gumas.lt/Svetaine-4076

² Ten pat.

³ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys. T. 2. Valstybinis leidybos centras, Vilnius, 1991, p. 366.

PRISTATYMAI

RASTI SUPRATIMO RAKTĄ

ROMUALDAS OZOLAS. RINKTINIAI RAŠTAI. II TOMAS. VILNIUS, 2020, 625 P.

„2001 metų rugsėjo 11-oji tapo aiškia riba tarp buvusio ir būsimo pasaulio“, – tai viena iš Romualdo Ozolo Rinktinių raštų antrojo tomo „Filosofija ir kultūra“ įžvalgų (p. 106). Apmąstydamas civilizacijų ir kultūrų epochas, šiuolaikinės Vakarų civilizacijos būklę, autorius pateikia ne vieną tikrumo teikiančią įžvalgą, kurių taip stokojame nūdienos gyvenimą įprasminančiame žodyne. 2021 metų sausio 6-oji – kaip vidinis Vakarų civilizacijos griūties ženklas – patvirtina dar amžių sandūroje brėžtus R. Ozolo „globalinės civilizacijos“ kontūrus.

Antrasis tomas, kaip ir pirmasis, išpūdingos apimties. Jame ne tik laisvoje Lietuvoje, bet ir tarybiniais metais parašyti tekstai, liudijantys autoriaus dvasinį brendimą ir autentiško mąstymo paieškas. „Keturiolika mažų etiudų sau“, „Pasaulis yra čia“, „Mūsų galios ir negalios“ – tai vadavimosi iš „okupuotosios sąmonės“ ir „įvadais į Sąjūdį“ tapę tekstai. Jų vertė aiškinantis mūsų šiandieninio būvio prasmės tik didėja.

Tarybiniais metais kultūra buvo viena iš nedaugelio intelektualinės veiklos erdvių, per kurią siekta plėsti režimo užbrėžtas ribas. Kaip įvadiniame straipsnyje rašo prof. Alvydas Jokubaitis, prisimenant tarpukario Lietuvos kultūros filosofijos svarstymus, per kultūrą „bandyta sovietinį marksizmą pakeisti iš vidaus“ (p. 15). Kultūra tuo metu buvo politika kitomis priemonėmis. R. Ozolas ir jo bendražygiai kultūrininkai šia galimybe puikiai pasinaudojo ir sukūrė filosofinio palikimo leidybos programas, ugdė intelektualines Sąjūdžio pajėgas. Vėliau R. Ozolo kultūros filosofija virsta politine filosofija, kurią tikimės skaitytojai pristatyti trečiame Rinktinių raštų tome.

R. Ozolas buvo filosofas be akademinių titulų. Išlikę disertacijos rašymo rankraščiai („Bandymas rašyti disertaciją“) liudija, kad jam rūpėjo ne parašyti disertaciją, o išsiaiškinti sudėtingą kultūros pažangos kriterijų klausimą. Viena iš „Bandymų“ rankraščių skaitome: „Neturiu noro prie poros šimtų kultūros apibrėžimų pridėti dar vieną ar tikslinti vieną kurį iš esančių, priimdamas jį jau kaip savo. Noriu suvokti kultūrą kaip substanciją“ (p. 324). Kultūros prigimtį paieškos nuvedė jį į „metafizinius praregėjimus“, ilgainiui virtusius autentišku mąstymu, kurie taip ir nebuvo įforminti moksline disertacija, tačiau subrandino Lietuvai Atgimimo šauklį.

Antrojo tomo puošmena – Lietuvos kultūros šviesulių portretai. Įvairiu metu rašyti etiudai apie Kristijoną Donelaitį, Antaną Strazdą, Joną Basanavičių, Petrą Vileišį, Mikalojų Konstantiną Čiurlionį, Juozą Tumą-Vaižgantą, Stasį Šalkauskį, Juozą Keliuotį ir Sąjūdžio bendražygius – tai ne tik R. Ozolo pagarbos ženklas „Lietuvos Rytmečio žmonėms“. Tai originalūs „Mūsų didžiųjų“ įprasminimai, kurie turėtų tapti Lietuvos kultūros istorijos chrestomatiniiais, mokyklose ir universitetuose skaitomais, tekstais.

Padarytas dar vienas svarbus darbas įamžinant R. Ozolo atminimą, tvarkant jo gausų ir reikšmingą palikimą. Didžiausia padėka už jį Antanui Rybeliui, kurio profesionali leidėjo patirtis, bičiuliškas santykis su autoriumi buvo sėkmės garantas knygai išvysti dienos šviesą. Viliamės, kad pradėtas darbas pusiaukelėje neužstrigs ir leidėjų sumanymui išleisti dar du Rinktinių raštų tomus bus lemta išsipildyti.

Perskaitykite Ozolą. Jo palikime raktas į savęs ir mus supančio pasaulio supratimą.

Algimantas Jankauskas